

HƏYAT BİLGİSİ

5

Dərslik

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Himni

Musiqisi *Üzeyir Hacıbəylinin,*
sözləri *Əhməd Cavadındır.*

Azərbaycan! Azərbaycan!
Ey qəhrəman övladın şanlı Vətəni!
Səndən ötrü can verməyə cümlə hazırız!
Səndən ötrü qan tökməyə cümlə qadیرiz!
Üçrəngli bayrağınla məsud yaşa!
Minlərlə can qurban oldu!
Sinən hər bə meydan oldu!
Hüququndan keçən əsgər,
Hərə bir qəhrəman oldu!

Sən olasan gülüstan,
Sənə hər an can qurban!
Sənə min bir məhəbbət
Sinəmdə tutmuş məkən!

Namusunu hifz etməyə,
Bayrağını yüksəltməyə
Cümlə gənclər müştəqdir!
Şanlı Vətən! Şanlı Vətən!
Azərbaycan! Azərbaycan!

LAYIHƏ

HEYDƏR ƏLİYEV
AZƏRBAYCAN XALQININ ÜMUMMİLLİ LİDERİ

LAYIHƏ

GÜLƏR MEHDİYEVA

Ümumtəhsil
məktəblərinin
Həyat
bilgisi **5** -ci sinfi üçün
fənni üzrə **DƏRSLİK**

Bu nəşrlə bağlı irad və təkliflərinizi
aspoligraf.ltd@gmail.com və derslik@edu.gov.az
elektron ünvanlarına göndərməyiniz xahiş olunur.
Əməkdaşlığa görə əvvəlcədən təşəkkür edirik!

«ASPOLİQRAF»

LAYİHƏ

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

1. VƏTƏNDAŞ CƏMİYYƏTİ

1. Xoş gördük, doğma məktəb!	6
2. Cəmiyyətin özəyi	9
3. Bizi nə birləşdirir?	12
4. Vətəndaş hüquqları	15
5. İnsan hüquqları və beynəlxalq təşkilatlar	18

2. MƏNƏVİ HƏYAT

6. Xoşbəxtliyin açarı	22
7. Yüksək mənəviyyatın göstəriciləri	26
8. Mənəvi borc	29
9. Dini etiqadlar	32

3. VARLIQ VƏ HADİSƏLƏR

10. Maddə və cisim	38
11. Maddələrin xüsusiyyətləri. Qarışıqlar	42
12. Hərəkət	45
13. Cazibə qüvvəsi	48
14. Enerji	51
15. Enerji növləri	54

4. İNSANIN TƏBİƏTƏ TƏSİRİ

16. Təbiət necə dəyişir?	58
17. Ətraf mühitin mühafizəsi	62
18. İqtisadi resurslar	65
19. İqtisadi vasitələr	68

5. SAĞLAM VƏ TƏHLÜKƏSİZ HƏYAT

20. Fiziki sağlamlıq və onun qorunması	72
21. Ovqatımız və sağlamlığımız	74
22. Piyada və sərnəşin mədəniyyəti	77
23. Ehtiyatlı olaq	81
24. Özümüzü qoruyaq	84

ŞƏRTİ İŞARƏLƏR

1

VƏTƏNDAŞ CƏMİYYƏTİ

1. XOŞ GÖRDÜK, DOĞMA
MƏKTƏB!
2. CƏMİYYƏTİN ÖZƏYİ
3. BİZİ NƏ BİRLƏŞDİRİR?
4. VƏTƏNDAŞ HÜQUQLARI
5. İNSAN HÜQUQLARI VƏ
BEYNƏLXALQ TƏŞKİLATLAR

1. XOŞ GÖRDÜK, DOĞMA MƏKTƏB!

Bilik günü nə üçün əlamətdar gün hesab olunur?

Bilik günü. 15 sentyabrda ölkəmizdə yeni tədris ili başlayır. Yay tətilindən sonra bütün məktəblilər yenidən məktəbə gəlirlər. Minlərlə uşaq isə ilk dəfə birinci sinifdə şagird kimi dərslərə başlayır. Şagirdlər, müəllimlər və valideynlər bu günü səbirsizliklə gözləyirlər.

1. Müəyyən edilsin ki, Azərbaycan Respublikasının bütün təhsil müəssisələrində dərslər sentyabrın 15-dən başlanı.

2. 15 sentyabr «Bilik günü» elan edilsin.

**Azərbaycan Respublikası
Prezidentinin fərmanından.
21 avqust 2004-cü il**

Təhsil almaq insanın əsas hüquqlarından biridir. Dövlət öz vətəndaşlarının təhsil hüququnu təmin edir. Təhsil hüququ necə təmin olunur?

«Təhsil haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasən vətəndaşların təhsil hüququnun təmin olunması üçün vacib şərtlər vardır. Bunlar aşağıdakılardır:

1. İlk növbədə, təhsil müəssisələri olmalıdır. Yəni bütün uşaqları qəbul edə biləcək qədər uşaq bağçaları, orta məktəblər, peşə məktəbləri və s. inşa edilməlidir. Bu müəs-

sisələr müasir avadanlıqla təmin olunmalıdır. Təhsil müəssisələrində müəllim və şagirdlər üçün lazımi şərait yaradılmalıdır.

2. Təhsil müəssisələri heç bir ayrışikliyə yol verilmədən hamı üçün açıq olmalıdır. Yəni cinsindən, irqindən, dilindən, dinindən, sağlamlıq imkanlarından və s. xüsusiyyətlərindən asılı olmayaraq hər bir vətəndaşa təhsil almaq imkanı yaradılmalıdır.

Hər bir insan onun üçün əlverişli məkanda yerləşən təhsil müəssisəsinə getmək, müasir texnologiyalardan istifadə etmək imkanına malik olmalıdır.

3. Cəmiyyət daim inkişaf edir. Təhsil bu inkişafdan geri qalmamalı və dövrün tələblərinə uyğun vətəndaşlar yetişməsinə şərait yaratmalıdır.

Azərbaycanda təhsilə dövlət qayğısı. Azərbaycan dövləti çalışır ki,

bütün məktəblərdə rahat sinif otaqları, müasir idman zalları, kompüterlə təmin edilmiş otaqlar olsun. Dövlət tərəfindən ümumtəhsil məktəbləri və uşaq bağçaları üçün daim yeni binalar inşa etdirilir. Bununla yanaşı, əvvəllər tikilmiş təhsil müəssisələri də təmir olunub müasir avadanlıqla təchiz edilir. Azərbaycan dövləti uşaqların fiziki və əqli inkişafına yönələn yarışlar, gənc istedadları üzə çıxaran müsabiqələr keçirir.

Təhsilin əhəmiyyəti. Təhsil insanların istedad və qabiliyyətlərini üzə çıxarıb inkişaf etdirir. Təhsil insana bilik və bacarıqlar verir. Bu bilik və bacarıqlar insanın özünə inamını artırır. O, cəmiyyət üçün daha faydalı işlər görür. Təhsilli insan öz hüquqlarını bilir və onların pozulmasına qarşı mübarizə aparır. İnsanlar cəmiyyətdə layiqli yer tutmaq üçün təhsil almalıdırlar.

Bilik günü uşaqların da, böyüklərin də bayramıdır, çünki təhsil daha gözəl gələcəyin açarıdır.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ölkəmizin əsas qanunudur. Konstitusiyanın 42-ci maddəsində deyilir:

- 1) hər bir vətəndaşın təhsil almaq hüququ vardır;
- 2) dövlət pulsuz icbari ümumi orta təhsil almaq hüququnu təmin edir;
- 3) təhsil sisteminə dövlət tərəfindən nəzarət edilir;
- 4) maddi vəziyyətindən asılı olmayaraq, istedadlı şəxslərin təhsilini davam etdirməsinə dövlət zəmanət verir;
- 5) dövlət minimum təhsil standartlarını müəyyən edir.

Araşdırın

Yaşadığınız yerdə (şəhərdə, qəsəbədə, kənddə) təhsilə dövlət qayğısını göstərən faktları müəyyən edin.

Məktəbinizi təsvir edin. Orada nəyi dəyişmək istərdiniz?

Azərbaycanda uşaqlar üçün təşkil edilmiş hansı müsabiqələr haqqında eşitmisiniz? Bu müsabiqələrdən hansılarında iştirak etmək istərdiniz?

Bir elmi öyrənmək istədikdə sən
Çalış ki, hər şeyi kamil biləsən.
Kamil bir palançı olsa da insan,
Yaxşıdır yarımçıq papaqçılıqdan.
(Nizami Gəncəvi)

Bilik öyrənməyi ar bilən hər kəs
Dünyada mərifət qazana bilməz.
(Nizami Gəncəvi)

Bilməmək eyib deyil, soruşma-
maq eyibdir.
(atalar sözü)

Sual və tapşırıqlar:

1. Biri bilik gününə aid deyil.

- a) Yay tətili bitir.
- b) Yeni dərs ili başlayır.
- c) Tədris ili başa çatır.

2. Aşağıdakı cədvəli dəftərinizdə çəkib məktəbinizin nümunəsində Azərbaycan dövlətinin təhsilə qayğısı ilə bağlı olan tədbirləri cədvəldə qeyd edin.

	Tədbirlər	Nəticələri
1.		
2.		
3.		

3. Ölkənin inkişafı ilə vətəndaşların təhsili arasında hansı əlaqə vardır? Ən düzgün cavabı seçin.

- a) Ölkə inkişaf edərsə, vətəndaşlar təhsilli olar.
- b) Vətəndaşlar təhsilli olarsa, ölkə inkişaf edir.
- c) Ölkənin inkişafı vətəndaşların təhsilindən asılı deyil.

4. Məktəbinizdə «Bilik günü» ilə bağlı hansı tədbirlərin keçirilməsini istəyərdiniz? Həmin tədbirlər haqqında bildiriş plakatu hazırlayın.

2. CƏMİYYƏTİN ÖZƏYİ

Nə üçün ailəni cəmiyyətin özəyi adlandırırlar?

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında yazılmışdır: «Cəmiyyətin əsas özəyi kimi ailə dövlətin xüsusi himayəsindədir».

Ailə. Ailə doğma insanların birlikdə yaşadığı kiçik cəmiyyətdir. Ailə üzvlərini **nikah*** və qan qohumluğu birləşdirir. Ailədə uşaqlar dünyaya gəlir, valideynlərin himayəsində, onların qayğısı ilə böyüyürlər.

Ailələr tam və natamam olur. Tam ailə ata, ana, bir, yaxud bir neçə övladdan ibarətdir. Natamam ailədə müəyyən səbəblərə görə valideynlərdən biri olmur.

Zaman keçdikcə ailədə **nəsillər*** dəyişir. Yəni uşaqlar böyüyür, özləri də ailə qurur, valideyn, daha sonra

Mehriban Ailə

Bir ailənin üç nəsli

***nikah** – evlənmənin dövlət tərəfindən qeydə alınması

***nəsil** – ulu babaları bir olan qohumlar

LAYIHƏ

baba-nənə olurlar. Baba-nənələr, ata-analar və nəvələr bir ailənin üç müxtəlif nəslidir.

Uşaqların ətraf aləmlə ilk tanışlığı ailədən başlanır. Uşağın gələcəkdə necə şəxsiyyət olması ailə tərbiyəsindən çox asılıdır. Bir çox hallarda uşaq hələ məktəb yaşına çatana qədər saymağı, şeir söyləməyi, oxuyub-yazmağı ailə üzvlərindən öyrənir. Bunun sayəsində məktəbə gedəndə təhsildə daha böyük uğurlar qazanır.

Araşdırın

Yaşlı ailə üzvlərinizlə sorğu aparın. Onlardan aldığınız məlumatlar əsasında ailənizin nəsil ağacını tərtib edin.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 17-ci maddəsində yazılmışdır: «Uşaqların qayğısına qalmaq və onları tərbiyə etmək valideynlərin borcudur. Bu borcun yerinə yetirilməsinə dövlət nəzarət edir».

Dövlət və ailə. Dövlət ailədə və cəmiyyətdə uşaqların qayğısına necə qalınmasına nəzarət edir. Ölkəmizdə valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar üçün uşaq evləri və SOS Uşaq kəndləri yaradılmışdır. Burada mehriban və mərhəmətli insanlar onlara qayğı göstərirlər.

Dövlət ailələrin həyat şəraitinin yaxşılaşmasına çalışır, çünki həyat şəraitinin yaxşılaşması ailədə uşaqların sağlam böyüməsinə, yüksək səviyyədə təhsil almasına və cəmiyyətdə özünə layiqli yer tutmasına imkan yaradır.

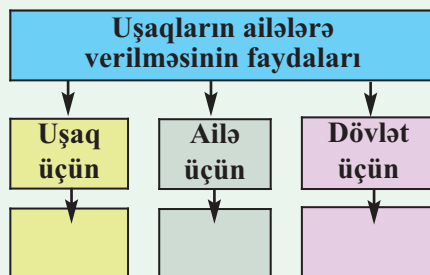
Dövlət qayğısı, sizcə, ailəni əvəz edə bilərmi?

Sual və tapşırıqlar:

1. Uşaq ailədə hansı bilik və bacarıqlara yiyələnə bilər? Cədvəl dəftərinizə çəkib işləyin.

	Biliklər	Bacarıqlar
1.		
2.		

2. Dövlət uşaq evlərində yaşayan uşaqların ailələrə verilməsini istəyir. Sizcə, nə üçün? Bunun dövlətə, ailəyə və uşağa necə faydası ola bilər? Cədvəli dəfərinizə çəkib işləyin.

3. Ailədə valideynlər övladlarının qayğısını çəkməsə, nə baş verər? Nəticələr zəncirini dəftərinizə çəkib doldurun.

5. Nəsil və ailəni Venn diaqramında müqayisə edin.

6. «Uşağın xoşbəxt böyüməsi üçün vacib şərtlər» adlı sxemi dəftərinizə çəkib işləyin.

	Şərtlər	Nəticəsi
1.		
2.		

3. BİZİ NƏ BİRLƏŞDİRİR?

Ailədə ailə üzvü, məktəbdə şagird, həyatda qonşuyuq. Görəsən, biz daha kimik?

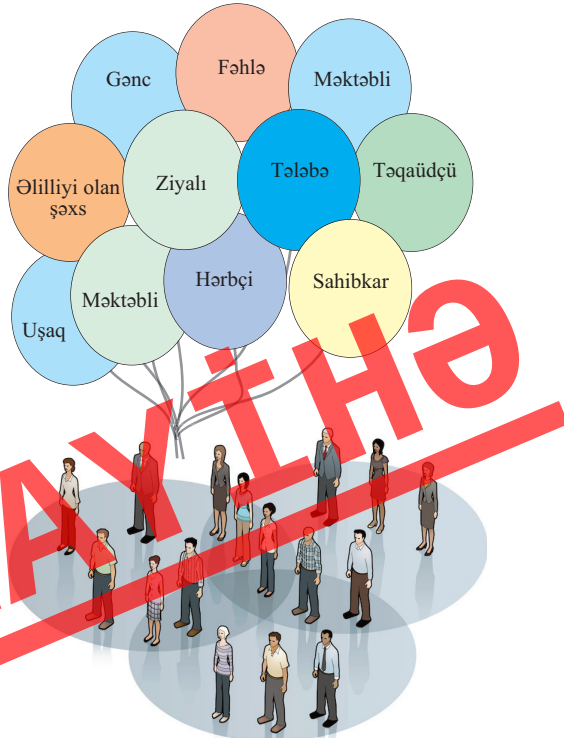
Fərdlər və qruplar. İnsanlar sənətinə, peşəsinə, məşğuliyyətinə, maraqlarının xarakterinə görə kiçik və böyük qruplarda birləşirlər. Bunlara **sosial qruplar** deyilir. Cəmiyyət çoxlu sosial qruplardan ibarətdir. Məktəbliləri ümumi orta təhsil, tələbələrini isə ali təhsil almaq məqsədi birləşdirir. Təhsili başa vurduqdan sonra onlar müəllim, mühəndis, həkim, hüquqşünas və s. peşələrə yiyələnir, müxtəlif iş kollektivlərinə daxil olurlar.

Bir ailədə müxtəlif yaşlı, müxtəlif peşəli, müxtəlif dünyagörüşlü insanlar yaşayırlar. Ona görə də bir ailənin üzvləri müxtəlif sosial qruplara aid olurlar. Məsələn, ata iş adamı, ana həkim, uşaqlar məktəbli və tələbə, baba və nənə isə pensiyaçı ola bilər. Eləcə də bir şəxsiyyət eyni zamanda bir neçə sosial qrupa aid olur. Məsələn, bir fərd peşəsinə, təhsilinə, yaşına, milli mənsubiyyətinə görə müxtəlif sosial qruplara daxil edilir.

Sosial qruplar insanları bir-birindən ayırır, yoxsa birləşdirir?

Milliyyət və millət. «Milliyyət» dedikdə soykökü, dili, adət-ənənələri, məişət ümumiliyi və s. olan insanlar toplusu başa düşülür. Məsələn, milliyyəti türk, rus, ingilis olan insanları eyni kökdən olmaları, eyni dildə danışmaları, eyni adət-ənənə bağlayır. Milliyyət eyniliyi də insanları bir sosial qrupda birləşdirir.

Müasir dövrdə dünya ölkələrinin sayı 200-ü keçmişdir. Bu ölkələrin hər birində ayrı-ayrı milliyyətdən olan insanlar yaşayıb onun vətəndaşları olurlar. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları içərisində milliyyəti azərbaycanlı olanlarla

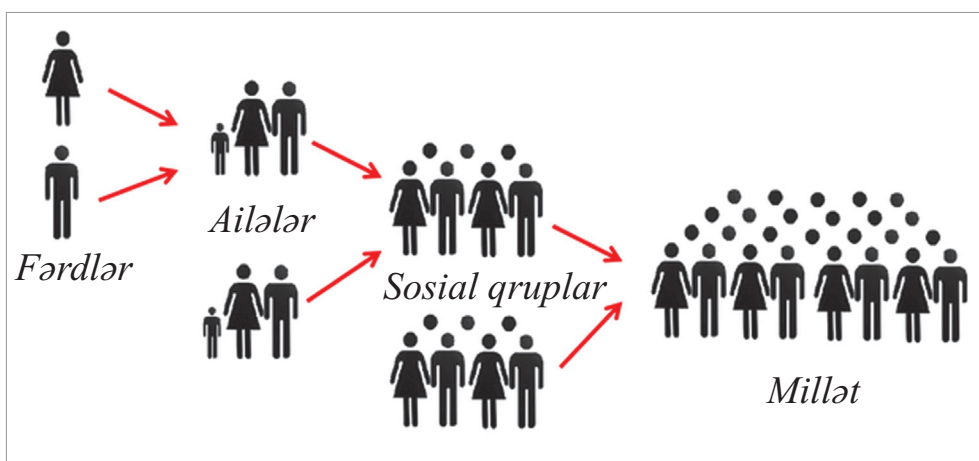

Araşdırın

Öz ailə üzvlərinizin aid olduqları sosial qrupları müəyyənləşdirin.

yanaşı, başqa milliyyətli insanlar da vardır. Ölkəmizin vətəndaşlarının hamısını Azərbaycan dövləti, dövlət dili, Azərbaycan torpağı birləşdirir. Ona görə də müasir dövrdə «*millət*» anlayışı eyni kökdən olan

toplum yox, yaşadıkları və *vətəndaşı olduqları dövlətə öz dövləti kimi baxan* insanların birliyi kimi başa düşülür. Beləliklə, fərdlər ailələri, ailələr sosial qrupları, sosial qruplar isə milləti – ölkə əhalisini təşkil edir.

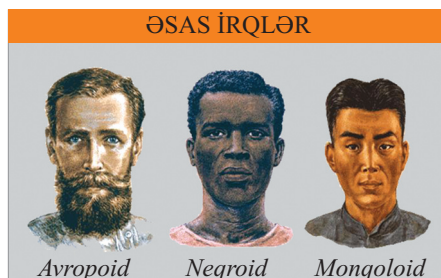
Dünya əhalisi. Ölkələrin əhalisi *dünya əhalisini* meydana gətirir. Dünya əhalisi dil, din, irq kimi çox böyük insan qruplarına ayrılır.

Dünyada 7000-ə yaxın dil mövcuddur. Bu dillər əsas əlamətlərinə görə müxtəlif dil ailələrində birləşir. Məsələn, dillərdən, ingilis, alman, ispan, italyan, yunan və s. Hind-Avropa, ərəb, yəhudi, tunis dili və s. Həmi-Sami, Azərbaycan, türkmən, özbək, tatar və s. Türk dil ailələrinə aiddir.

Dünya əhalisi dininə görə də qruplara bölünür. Təkəllahlı səmavi dinlərə və qeyri-səmavi (məsələn, buddizm), eləcə də müxtəlif yerli dinlərə (məsələn, Hindistanda induizm, Çində konfutsiçilik və s.) etiqad edən insanlar vardır.

Dünya xalqlarını dərisinin rənginə (ağ, qara, sarı) və xarici əlamətlərinə görə də üç əsas irqə ayırırlar. Bunlar avropoid, neqroid və monqoloid irqləridir. Bu qruplara aid olan insanlar nəsildən-nəslə keçən əlamətlərə malik olurlar. Bu əlamətlər özünü gözlərin, saçların rəngində və formasında, üz və bədən cizgilərinin oxşarlığında göstərir.

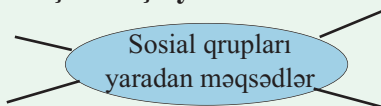
Dilindən, dinindən və irqindən asılı olmayaraq, bütün insanları ən mükəmməl varlıq – insan olmaları birləşdirir. Bu fərqlər yer üzündəki insanların eyni hüquqlara malik olmasına heç bir təsir göstərmir.

ƏLAVƏ MƏLUMAT

Orta əsrlərdə yaşamış böyük Azərbaycan alimi Nəsirəddin Tusi yazırdı: «İnsanlar arasında birinci birlik ailədir. İkinci birlik forması məhəllədir. Sonra şəhər, sonra ölkələr, ən sonda isə bütün dünya birliyi gəlir. Hər adam bir ailənin, hər ailə də bir məhəllənin tərkib hissəsidir. Hər məhəllə bir şəhərin, hər şəhər bir ölkənin tərkib hissəsidir. Hər ölkə də bütün dünya birliyinin tərkib hissəsidir».

1. Sxemi dəftərinizdə çəkib işləyin.

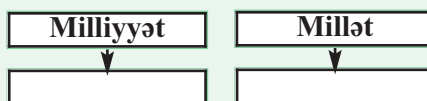

Sual və tapşırıqlar:

2. Cəmiyyətdə yaşayıb ondan kənarda qalmaq mümkündürmü? Sxemi dəftərinizdə çəkib cavabınızı əsaslandırın.

Bəli	Xeyr

3. «Milliyyət» və «millət» anlayışlarını fərqləndirin.

4. Cədvəli dəftərinizdə çəkib dünya əhalisini birləşdirən qruplar barədə bildiklərinizi yazın.

	Dünya əhalisi
Dil	
Din	
İrq	

5. «Bütün insanları insan olmaları birləşdirir» adlı, mühakimə xarakterli esse yazın.

4. VƏTƏNDAŞ HÜQUQLARI

*Siz bu sualların cavablarını bilirsinizmi?
Onlara nə məsləhət görərdiniz?*

Mənim pensiya hüququm pozulub. Hüquqlarımı qorumaq üçün kimə müraciət edə bilərəm?

Mənim təhsil almaq hüququm pozulub. Mənə kim kömək edə bilər?

Qonşuluqda yaşayan rəfiqəmi və onun anasını evdə tez-tez döyürlər. Görəsən, mən onlara necə kömək edə bilərəm?

Cəmiyyətdə münasibətlər. İnsanlar müxtəlif müəssisələrdə çalışır, məktəblərdə təhsil alırlar. Onlara müəllimlər dərs deyir. Xəstələnəndə müalicə edən tibb işçilərinə ehtiyac olur. Beləliklə, insanlar bir-biri ilə sahibkar–işçi, həkim–xəstə, müəllim–tələbə, alıcı–satıcı, sifarişçi və icraçı və s. kimi münasibətlərdə olurlar. Hamı bu münasibətlərin normal olmasını istəyir. Satılan məhsul keyfiyyətli olmalı, hər kəs aldığı təhsilin, tibb xidmətinin səviyyəsindən razı qalmalıdır. Bunun belə olması üçün əsas məsuliyyət dövlətin üzərinə düşür.

İnsanlar arasında münasibətlər

Dövlət hakimiyyəti. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında vətəndaşların bərabərlik, yaşamaq, azadlıq, mülkiyyət, əmək, istirahət, təhsil, mədəniyyət və s. hüquqları təsbit olunmuşdur. Dövlət bu hüquqları təmin etməyə və onların pozulmasının qarşısını almağa borcludur.

Vətəndaşların əmək, təhsil, yarıdıcılıq və s. münasibətləri dövlət tərəfindən tənzimlənir. Dövlət bunun üçün qanunlar yaradır və bu qanunların işləməsinə nəzarət edir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında göstərilir: «Dövlət hər kəsin hüquqlarının və azadlıqlarının müdafiəsinə təminat verir».

Qanunverici orqan olan Milli Məclis cəmiyyət həyatının bütün sahələrində münasibətləri tənzimləyən qanunlar qəbul edir. Bu qanunlar hazırlanarkən insan və vətəndaş hüquqları nəzərə alınır.

Qanunlar olmasa, cəmiyyətdə insanlar arasında münasibətlər necə ola bilər?

İcra hakimiyyəti orqanları qəbul edilmiş qanunları cəmiyyətdə həyata keçirir. Dövlətin müxtəlif icra orqanları vardır. Respublikada ayrı-ayrı sahələrin işinə nəzarət edən nazirliklərdən başqa dini qurumlarla iş üzrə, müharibə veteranlarının, qadın və uşaqların hüquqlarının müdafiəsi və s. üzrə, turizm, qida təhlükəsizliyi və s. üzrə dövlət orqanları da mövcuddur. Cəmiyyətdə daim dəyişikliklər baş verir. Buna uyğun olaraq dövlət daim yeni icra orqanları yaradır, vaxtı keçənləri isə ləğv edir.

Məhkəmə. Məhkəmə hakimiyyəti qanunların aliliyini qoruyur. Məhkəmə hakimiyyətini Azərbaycan Respublikasının məhkəmələri həyata keçirir. Hüquq pozulmuş şəxslər məhkəməyə müraciət edirlər.

Ombudsman. Dövlətimiz insanların hüquqlarının qorunması üçün **Ombudsman**, yəni insan hüquqları üzrə **müvəkkil*** vəzifəsi də təsis etmişdir. Ombudsman parlament tərəfindən seçilir. Ombudsman vətəndaşların ərizə və şikayətlərini araşdırır, hüquq pozuntusu ortaya çıxarsa, o, vətəndaşın hüquqlarının bərpası üçün müvafiq orqanlara müraciət edir.

**müvəkkil – bir işi görmək üçün hüquq verilmiş şəxs*

Qeyri-hökumət təşkilatları. İnsan hüquqlarının qorunması yalnız dövlət təşkilatlarının işi deyil. Hər bir ölkədə insan hüquqlarının qorunması üçün çalışan **qeyri-hökumət təşkilatları*** da olur. Qeyri-hökumət təşkilatları dövlət tərəfindən yaradılmır. Bu təşkilatları cəmiyyət üzvləri özləri yaradırlar. Fəal vətəndaşlar qeyri-hökumət təşkilatlarında birləşərək ölkənin ictimai-siyasi həyatında yaxından iştirak edirlər. Azərbaycanda yüzlərlə qeyri-hökumət təşkilatı fəaliyyət göstərir. Bu təşkilatların əsas məqsədi Azərbaycanda insan hüquqlarının qorunmasına kömək etmək, pozulmuş hüquqların bərpasına nail olmaq və hüquqi maarifləndirmə işi aparmaqdır. «Sosial Hüquqların Araşdırılması» İctimai Birliyi, İnsan Hüquqları üzrə Təlim və Tədqiqat İctimai Birliyi, İnsan Hüquqları XXI əsr – Azərbaycan Fondu, «Valideyn himayəsindən məhrum olan uşaq və gənclərə yardım» İctimai Birliyi belə təşkilatlara misal ola bilər.

Qeyri-hökumət təşkilatları elm, təhsil, mədəniyyət, səhiyyə, idman, ekoloji sahələrə aid proqram və layihələr hazırlayıb həyata keçirir, xüsusi qayğıya ehtiyacı olan insanlara kömək göstərir.

ƏLAVƏ MƏLUMAT

Respublikamızda Uşaq Qaynar Xətt Xidməti (Tel.: (012) 480-22-80) fəaliyyət göstərir. Uşaqlar «Qaynar Xətt»ə zəng edərək onları narahat edən mövzu haqqında danışa bilərlər.

**qeyri-hökumət təşkilatı* – hökumət orqanlarına aid olmayan təşkilat

1. Cümləni tamamlayın.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında vətəndaşların hüquqları təsbit olunmuşdur.

2. «İnsan hüquqlarının qorunmasına xidmət edən dövlət təşkilatları» adlı cədvəli dəftərinizdə çəkib işləyin.

Təşkilat	Vəzifəsi

3. «Qaynar Xətt»ə hansı hallarda müraciət etmək olar? Nümunələr göstərin.

4. «Mən öz hüquqlarımı necə qoruyuram» – həyatınızdan misallar gətirin.

5. 1, 2 və 3-cü şəkillərdən birini seçin və orada əks olunan vəziyyətdən çıxış yolunu göstərin.

< Sual və tapşırıqlar:

5. İNSAN HÜQUQLARI VƏ BEYNƏLXALQ TƏŞKİLATLAR

Beynəlxalq təşkilatlar insan hüquqlarının qorunması işini necə həyata keçirirlər?

Birləşmiş Millətlər Təşkilatı. Birləşmiş Millətlər Təşkilatını (BMT) dünyanın aparıcı ölkələri yaratmışlar. Yarandıqdan azca sonra BMT-də xüsusi komissiya «İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamə»* işləyib hazırladı. Bu Bəyannamə 1948-ci il dekabrın 10-da qəbul edildi. Bəyannamənin qəbul edildiyi gün – dekabrın 10-u hər il dünyada İnsan Hüquqları günü kimi qeyd edilir.

Sonrakı illərdə BMT irqi ayrı-seçkiliyə qarşı mübarizəyə yönəlmiş beynəlxalq sənəd – **Konvensiya*** qəbul etdi. Bu Konvensiyada dərisinin rənginə görə insanlara fərq qoymaq, onları sıxışdırmaq kimi hərəkətlər pislənir.

BMT-nin rəmzi

İrqi ayrı-seçkilik özünü nədə büruzə verir?

Dünyanın bir çox dövlətləri kimi Azərbaycan dövləti də BMT-nin qəbul etdiyi «İnsan hüquqları haqqında» Ümumi Bəyannaməyə və insan hüquqları sahəsində əsas konvensiyalara qoşulmuşdur.

BMT-nin müxtəlif məsələlərlə məşğul olan ayrı-ayrı təşkilatları var. Məsələn, UNIFEM təşkilatı qadın, UNICEF təşkilatı isə uşaq məsələləri ilə məşğul olur.

Avropa Şurası. İnsan hüquqlarının müdafiəsi ilə bağlı fəaliyyət göstərən beynəlxalq təşkilatlardan biri də Avropa Şurasıdır. Avropa Şurasının qəbul etdiyi mühüm sənədlər arasında «İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Avropa Kon-

Avropa Şurasının rəmzi

***bəyannamə** – beynəlxalq hüquqi sənəd

***konvensiya** – dövlətlər arasında bağlanan müqavilə

vensiyası» əsas yer tutur. Bundan başqa, Avropa Şurası insan hüquqlarına dair Avropa Sosial *Xartiyası** adlı sənəd qəbul etmişdir.

Araşdırın

Azərbaycan dövləti UNICEF-lə birlikdə hansı layihələri həyata keçirmişdir?

Avropa Şurasına daxil olmaq istəyən dövlətlərə bu sənədləri imzalamaq təklif olunur. Dövlətlər bu sənədləri imzalayır və öz ölkələrində sənəddə göstərilən insan hüquqlarını müdafiə etməyi öhdələrinə götürürlər. Beynəlxalq təşkilatlar bu yolla dünya ölkələrində insan hüquqlarının qorunmasına çalışırlar.

Sizcə, dünya ölkələri insan müdafiəsində nə üçün birləşmişlər?

Avropa Məhkəməsi. Hüquqları pozulan şəxslər şikayətlə İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinə (qısaca, Avropa Məhkəməsi) də müraciət edə bilirlər.

Avropa Məhkəməsinə müraciət etmək üçün müəyyən qaydalara əməl etmək lazımdır. Hüquqları pozulmuş şəxs əvvəlcə öz ölkəsində hüquq-mühafizə orqanlarına müraciət etməlidir. Əgər öz ölkəsində vətəndaşın şikayəti rədd edilərsə, o, Avropa Məhkəməsinə müraciət edə bilər.

Avropa Məhkəməsinin rəmzi

Beynəlxalq təşkilatların insan hüquqlarının müdafiəsində rolunu necə qiymətləndirirsiniz?

Beynəlxalq təşkilatlar ölkədə fəaliyyət göstərən hökumət və qeyri-hökumət təşkilatları ilə əməkdaşlıq edirlər. Onlar insan hüquqlarının qorunması ilə bağlı birgə layihələr hazırlayır və həyata keçirirlər.

**xartiya* – ictimai-siyasi sənəd

Sual və tapşırıqlar: >

1. «İnsan Hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamə» hansı beynəlxalq təşkilat tərəfindən hazırlanmışdır?

- a) *Avropa Şurası*
- b) *Avropa Məhkəməsi*
- c) *Birləşmiş Millətlər Təşkilatı*

2. Aşağıdakılardan hansı uşaq hüquqlarını müdafiə edən təşkilatdır?

- a) *UNESCO*
- b) *UNICEF*
- c) *UNIFEM*

3. Cədvəli dəftərinizdə çəkib işləyin.

«İnsan hüquqlarını qoruyan beynəlxalq təşkilatlar»	Gördüyü işlər

4. Vətəndaşlar Avropa Məhkəməsinə nə zaman müraciət edirlər? Addımları göstərin.

- 1.
- 2.
- 3.

5. Azərbaycanda beynəlxalq təşkilatların fəaliyyəti haqqında məlumat toplayın.

LAYIHƏ

2

MƏNƏVİ HƏYAT

- 6. XOŞBƏXTLİYİN AÇARI
- 7. YÜKSƏK MƏNƏVİYYATIN
GÖSTƏRİCİLƏRİ
- 8. MƏNƏVİ BORC
- 9. DİNİ ETİQADLAR

6. XOŞBƏXTLİYİN AÇARI

İnsanların görüşərkən söylədiyi «Salam» sözü nəyi ifadə edir?

İnsanın ünsiyyət yaratmaq ehtiyacı. Yer üzərindəki canlılar içərisində insan yeganə varlıqdır ki, onun mənəvi ehtiyacları olur. İnsan düşünür, yaradır, duyğularını kiminləsə bölüşməyə ehtiyac hiss edir.

Bir anlıq düşünün ki, siz gün ərzində heç kimlə danışmırsınız. Səhər yataqdan qalxandan axşam yatana kimi susursunuz. Yəqin ki, bu sizin üçün o qədər də asan və xoş olmaz, çünki normal halda insan evdə ailə üzvləri, məktəbdə müəllim və şagird yoldaşları ilə danışmağa ehtiyac duyur.

ƏLAVƏ MƏLUMAT

İngilis yazıçısı Daniel Defonun «Robinson Kruzo» adlı məşhur bir romanı vardır. Romanda göstərilir ki, uzaq səfərə çıxmış bir gəmi fırtınaya düşüb qəzaya uğrayır. Həmin vaxt gəmidə olan Robinson Kruzo adlı dənizçi ölümdən qurtulur və 28 il naməlum bir adada yaşamalı olur. O, çox çətinliklə yaşayış üçün zəruri vasitələr əldə edir. Özünə koma tikir, taxıl əkir, bir keçi tutub əhliləşdirir.

Robinson ilk vaxtlar həyatda qaldığına görə sevinə də, bir qədər sonra özünü çox bədbəxt hiss edir. Çünki təklik onu sıxır. Sevincini, kədərini bölən həmsöhbəti olmadığı üçün həyatdan zövq almır. Nəhayət, günlərin birində Robinson vəhşi qəbiləyə əsir düşmüş bir insanı əsirlikdən və ölümdən xilas edir. Bu hadisə həftənin cümə günü baş verdiyinə görə o, yeni tanışını Cümə adlandırır. Robinson Cüməyə ingilis dilində danışmağı öyrədir və onunla dost olur. Dünyagörüşü, dərisinin rəngi, dini etiqadı eyni olmasa da, Cümə ilə rastlaşandan sonra Robinson özünü xoşbəxt hiss edir, çünki artıq özü kimi şüurlu bir varlıqla ünsiyyət saxlayır, işləri onunla birlikdə görür.

Ünsiyyətin qaydaları. Ünsiyyət yalnız danışmaq deyil. Mədəni ünsiyyətin qaydaları vardır. Ünsiyyət qurmaq istəyən hər kəs ünsiyyət mədəniyyətinə malik olmalıdır. Şirindil, doğruçu, xoşrəftar, güləruz, səxavətli olmaq, qonaq getmək, qonaq qəbul etmək və s. kimi xüsusiyyətlər xoş ünsiyyət yaratmağa kömək edir. İnsan var ki, danışmağı sevir, lakin başqalarını dinləmək mədəniyyəti yoxdur. Bəzilərinin isə zarafatları yerinə düşmür, həmsöhbətinin xətrinə dəyir.

Uzunçuluq, nəzakətsizlik və lovğalıq insanlar arasında soyuqluq yaradır.

İnsan bir məclisə daxil olanda salam verməlidir. Bu, mədəniyyət, mehribanlıq əlamətidir və adət-ənənəyə hörmət etməkdir. İnsanların tanımadan belə bir-birinə salam verməsi bəzən çox xoş ünsiyyətin əsasını qoyur. İnsan bununla özünə dost, həmkar qazanır. Ayrılkən xudahafızlaşmaq isə insanlar arasında yaxşı münasibəti qorumağa kömək edir.

Cəmiyyətdə uğur qazanmaqda ünsiyyətin rolunu necə qiymətləndirirsiniz?

Ünsiyyətdə mimika və jestlərin əhəmiyyəti nədir?

Ünsiyyətdə əsas rol sözlər oynayır, amma mimika, jestlər, işarələr də çox əhəmiyyətlidir. Mimika və jestlər ünsiyyəti daha təsirli edir, lakin onlardan yerində istifadə etməyi bacarmaq lazımdır. Yaxşı sözü də kobud intonasiya və mimika ilə deyəndə, mənfi emosiya doğura bilər. Məsələn, birinə təşəkkür edərkən üzünü turşutmaq, qaşlarını çatmaq, dodağını büzmək qarşıdakı insanda yaxşı hisslər doğurmaz. Salamı, təşəkkürü, təbriki və bu kimi xoş sözləri təbəssümlə, gülər üzlə söyləmək lazımdır.

Salamlaşıb hal-əhval tutarkən elə etməlisiniz ki, sizinlə ünsiyyət müsahibinizə xoş olsun.

Səhər qarşınıza qaşqabaqlı bir insan çıxarsa, hansı hissləri keçirərsiniz?

Normal ünsiyyətin qaydalarına aşağıdakılar daxildir:

1. Ünsiyyətdə olduğunuz insanla onun maraqlandığı mövzuda danışmaq;
2. Onu diqqətlə dinləmək;
3. Onun sözünü kəsməmək;
4. Danışığında əmr intonasiyasından qaçmaq;
5. Uzunçu olmamaq;
6. Qışqıra-qışqıra danışmamaq;
7. Danışarkən əl-qol atmamaq.

Biz doğma, yaxın münasibətdə olduğumuz insanlara yaşından asılı olmayaraq «sən» deyər müraciət edirik. Lakin yad adamlara və yaşlı insanlara belə müraciət hörmətsizlik sayılır. Ona görə də biz onlara «siz» deyər müraciət edirik. «Siz» müraciət forması hörmət və ehtiram ifadə edir.

«Siz» və «sən» müraciət formalarından necə istifadə etmək düzgündür?

Yaxşı ünsiyyət qurmaq üçün siz daha nələri təklif edərdiniz?

Araşdırın

Ən çox ünsiyyətdə olduğunuz insanların adlarını yazıb siyahı tərtib edin. Özünüz üçün aydınlaşdırmağa çalışın: bu insanlarla ünsiyyətə nə üçün ehtiyac duyursunuz?

Müasir dövrün ünsiyyət vasitələri. Müasir dövrdə internet resurslarından istifadə etməklə uzaq məsafədən belə ünsiyyət qurmaq mümkündür. Müxtəlif proqramlar vasitəsilə bir-birindən çox uzaqda yaşayan insanlar hər gün görüntülü danışa bilirlər. İnsanlar bu vasitələrin köməyi ilə dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşayan həmfikirləri və həmkar-

ları ilə tanış olur, onlarla əlaqə qururlar. Bu isə onlardan daha çox bilik və bacarıqlara yiyələnməyi tələb edir. İnsanlar daha çox dil bilmək, daha çox kompüter proqramları öyrənmək istəyirlər.

Texnika və texnologiyaların yaratdığı imkanlara baxmayaraq, canlı ünsiyyəti heç nə əvəz etmir. İnsanın həmişə canlı ünsiyyətə ehtiyacı var. Canlı ünsiyyətdə qazanılan vərdiş və bacarıqlar daha etibarlı, daha sınaqdan keçirilmiş olur.

«Uzaq qohumdansa, yaxın qonşu yaxşıdır» atalar sözünün mənasını necə açıqlamaq olar?

«Elə ünsiyyət saxla ki, dostları düşmən, düşmənləri dost etməyəsən». Böyük yunan alimi Pifaqor bu kəlamı ilə nə demək istəmişdir?

Sual və tapşırıqlar: >

1. Ən düzgün cavabı seçin:

Robinson Cüməni tapdığına sevinirdi, çünki...

- a) Cümə onun bütün işlərini görürdü.
- b) Cümə onun həyatını qoruyurdu.
- c) Cümə ilə Robinson özünü tənha hiss etmirdi.

2. Cədvəli dəftərinizdə çəkib işləyin.

Ünsiyyətin faydaları

	İnsanın özünə	Başqalarına
1.		

3. Ünsiyyətdə ən əsas nədir?

- a) işarələr b) jestlər c) sözlər

4. «Söz qılıncdan itidir» atalar sözünün mənasını izah edin.

5. «Müasir dövrdə ünsiyyət» adlı esse yazın.

7. YÜKSƏK MƏNƏVİYYATIN GÖSTƏRİCİLƏRİ

Siz «mənəvi sağlamlıq» anlayışını necə başa düşürsünüz?

Əxlaq. Əxlaq insanın mənəvi sağlamlığının göstəricisidir. Əxlaqlı insan intizamlı, əməksevər və humanist olur.

İnsan özündə intizamı necə formalaşdırır?

İntizam yaşından asılı olmayaraq, hər kəsin özünün özünə şüurlu rəhbərliyidir. İntizamlı insan öz şəxsiyyətinə hörmət edir. Kiminsə onu danlamasına imkan yaratmır.

Ona görə də işini tam səliqə ilə yerinə yetirir, bir yerə gedərkən gecikməməyə çalışır. Bu isə insanın məsuliyyətli olduğunu göstərir.

Əməyi sevməyən insan başqalarının əməyini qiymətləndirə bilərmi?

Mənəviyyatlı insan işində yaradıcı olur, bütün əmək növlərinə hörmət edir.

Humanizm insanpərvərlikdir. Humanizm dedikdə insanlara qarşı diqqətli olmaq, onlara kömək etmək, heç kimin qəlbinə dəyməmək və s. keyfiyyətlər başa düşülür. Humanist insanlar başqalarına hörmətlə yanaşırlar. Onlar yüksək ünsiyyət mədəniyyətinə malik olur, insanlara yuxarıdan aşağı baxmırlar.

Mənəviyyatı sağlam olan insan daim özünü tərbiyə etməyə, yüksək keyfiyyət və qabiliyyətlərini inkişaf etdirməyə çalışır, çətin şəraitə düşdükdə də öz keyfiyyətlərini itirmir, həmişə yaxşılıq etməyə hazır olur. Yaxşılıq etdiyi birindən pislilik görsə belə, insanlara münasibəti dəyişmir. Heç zaman pisliliyə pisliliklə cavab vermir.

Özünü-tərbiyə və özünü-inkişaf. Özünü-tərbiyənin yolu özünü-inkişafdan keçir. Təhsil insanların özünü-inkişafı üçün ən yaxşı vasitədir. Ümumi orta təhsildə uşaqların hərtərəfli inkişafı nəzərə alınmışdır. Məsələn, «Ədəbiyyat» fənni şagirdləri maraqlı yazıçılarla və onların əsərləri ilə tanış edir. Bu dərslər lazımi ədəbiyyatın müəllimi üçün şagirdlərə bələdçilik edir.

Musiqi və təsviri incəsənət dərslərində şagirdlər gözəl sənət əsərləri, dünya şöhrətli bəstəkar, rəssam və heykəltəraşlarla tanış olurlar. Bu fənlər həm də musiqi və rəsm əsərlərinin mənasını anlamağa yardım göstərir, şagirdlərin zövqünü inkişaf etdirir. Öz dərslərinə ciddi yanaşan hər bir şagird öyrəndiyi bütün fənlərdən faydalı nə isə götürür. Bu, özünü-inkişaf deməkdir.

Vətəndaşların təhsil hüququnu təmin edən Azərbaycan dövləti uşaq və gənclərin özünü-inkişafı üçün lazım olan hər cür şəraiti yaratmışdır. Ölkəmizin bütün regionlarında gənclər üçün yaradıcılıq mərkəzləri, idman kompleksləri tikilib istifadəyə verilmişdir.

Ölkəmizdə mütəmadi olaraq uşaqlar üçün yaradıcılıq müsabiqələri, bilik olimpiadaları təşkil edilir. Özünü yoxlamaq istəyən hər kəs bu sınaqlarda iştirak edə bilər.

Araşdırın

Özünüz haqqında fikirləşin: sizi digərlərindən hansı keyfiyyətlər fərqləndirir? Sizcə, hansı keyfiyyətlərinizdən azad olmalısınız?

Şəxsiyyətin formalaşmasında müəllimin rolunu necə qiymətləndirirsiniz?

Mənəviyyətli olmağın göstəriciləri hansılardır?

Sual və tapşırıqlar:

1. Əxlaqlı insana aid deyil.

- a) Əməyi sevir.
- b) İnsanlara yuxarıdan aşağı baxır.
- c) İntizamlı olur.

2. Atalar sözünün mənasını izah edin:

*Yaxşılığa yaxşılıq hər kişinin işidir,
Yamanlığa yaxşılıq ər kişinin işidir!*

3. Mətnə adları çəkilənlərdən başqa, daha hansı fənlər şagirdlərin özünüinkişafına təsir göstərir? Fikrinizi nümunələrlə əsaslandırın.

4. «Mənəviyyətə müsbət və mənfi təsir edən amillər» adlı cədvəli dəftərinizdə çəkib işləyin.

Mənəviyyət	
Müsbət təsirlər	Mənfi təsirlər

5. Baxdığınız bir cizgi filmində ~~xoşunuza gələn~~ insan, yaxud heyvan surətlərinin xüsusiyyətlərini təsvir edin. Onları nə üçün bəyəndiyinizi açıqlayın.

8. MƏNƏVİ BORC

Sizin mənəvi borcunuz nədən ibarətdir?

Ailə qarşısında mənəvi borc. Hər ailənin öz qayda-qanunları olur. Yaxşı ənənələr, adətlər, qayda-qanunlar ailənin mənəvi dəyərləridir. Ailələr bu dəyərləri, həyat tərzini və tərbiyə üsulunu qoruyaraq nəsildən-nəslə ötürür. Bəzən peşə və məşğuliyyətlər də ailənin gənc üzvləri tərəfindən davam etdirilir. Ailəsinin ənənələrinə hörmət etmək hər bir ailə üzvünün mənəvi borcudur.

Ailənin, nəslin şərəfi onun hər bir üzvünə aiddir. İnsan yaxşı əməli ilə öz ailəsinin adını ucaldır. Ailədə, hətta nəsildə onunla fəxr edirlər. Üzvlərindən biri pis bir iş görəndə isə ailə üzvlərinin hamısı utanıb xəcalət çəkir. Ona görə də insan ailəsinin adını ucaltmağı, onun şərəf və ləyaqətini qorumağı özünə borc bilməlidir.

ƏLAVƏ MƏLUMAT

Hacıbəyovlar nəslə Azərbaycanın, Qarabağın qədim və tanınmış soylarındandır. Hacıbəyovların ulu babası Molla Hacı bəy Qarabaği Şuşa şəhərində sayılıb-seçilən, savadlı bir alim idi. Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafı üçün çalışmaq Hacıbəyovların ailə ənənəsinə çevrilmişdi. Bu nəslin yetirmələri Zülfüqar, Üzeyir, Soltan, Niyazi, Çingiz, İsmayıl Hacıbəyovlar və başqa tanınmış musiqi xadimləri Azərbaycan musiqisini inkişaf etdirərək dünyaya tanıtmışlar. Üzeyir Hacıbəylinin qardaşı Ceyhun Hacıbəyov isə dövrünün tanınmış jurnalisti idi.

Araşdırın

Öz ailə ənənələriniz barədə məlumat toplayıb təqdim edin.

Ailədə yaxşı övlad olmağın cəmiyyət üçün əhəmiyyəti nədir?

Cəmiyyət qarşısında mənəvi borc. Bir çox məsələlərdə insanlar bir-birindən fərqlənirlər. İnsan var ki, yalnız özünü düşünür və öz mənafeyini güdür, insan da var ki, yalnız özünü deyil, ətrafındakı insanları da düşünür.

İnsan vətəninin adını və şərəfini daim uca tutmalıdır. Əcnəbi ölkələrdə olarkən vətəninə təmsil etdiyini unutmamalıdır. Çalışmalıdır ki, hərəkətləri, davranışları ilə öz xalqı, vətəni barədə yaxşı təəssürat yaratsın, ölkəsini dünyada tanıtmmaq üçün əlindən gələni əsirgəməsin. Belə insan vətənpərvərdir. Vətənpərvərlik insanın doğma yurda məhəbbəti, onun düşmənlərinə qarşı barışmazlığıdır.

Siz necə insana vətənpərvər deyirsiniz?

Şəxsiyyətin özü qarşısında mənəvi borcu. İnsanlar var ki, gələcəklə bağlı böyük arzuları olur. Onlar bu arzularının ardınca getməyə, onları həyata keçirməyə ya tənbellik edir, ya da bir az çətinə düşən kimi öz arzularından əl çəkirlər. Öz həyatına və şəxsiyyətinə belə münasibət düzgün deyil, çünki hər bir fərd arzularını gerçəkləşdirmək üçün, insanlara faydalı olmaq üçün çalışmalıdır. Faydalı olmağa çalışan insan, ilk növbədə, mütləq düzgün peşə seçməlidir. Elə bir peşə ki, həmin peşə ilə həm özünə, həm də cəmiyyətə fayda verə bilsin. Düzgün peşə seçmək üçün isə o, arzu və istəkləri ilə yanaşı, həm də özünün fiziki və əqli imkanlarını nəzərə almalıdır. Seçdiyi peşəni ürəkdən sevir, onun sirlərini dərinlən öyrənməlidir. O, daim axtarışda olmalı, məşğul olduğu sahədə zirvəyə can atmalıdır.

Öz arzularından asanlıqla əl çəkmək, istedad və qabiliyyətlərini üzə çıxarmağa can atmamaq insanın özünə hörmət etməməsi və özünü sevməməsi deməkdir. Çətinlik qarşısında ruhdan düşməmək, qabiliyyət və istedadının məhv olmaması üçün çalışmaq şəxsiyyətin özü qarşısında mənəvi borcudur.

Düzgün peşə seçmək nə deməkdir?

ƏLAVƏ MƏLUMAT

İlham Zəkiyev azərbaycanlı cüdoçudur. O, iki dəfə **Paralimpiya*** oyunları, iki dəfə dünya, beş dəfə Avropa çempionu olmuşdur. İlham Zəkiyev Qarabağ müharibəsi əlilidir. 18 yaşında hərbi xidmətə yollanarkən İlham artıq gələcəyi olan bir idmançı kimi diqqəti cəlb etmişdi. Məşqçiləri ona böyük ümidlər bəsləyirdilər.

İlham Zəkiyev

1999-cu ildə İlham erməni snayperinin açdığı atəş nəticəsində yaralandı. Başından aldığı güllə yarısından görmə qabiliyyətini itirdi. Həkimlərin söylərinə baxmayaraq, gözləri açılmadı. İlk vaxtlar o, çətin vəziyyətə düşdü, bir daha çox sevdiyi idmanla məşğul ola bilməyəcəyini düşünüb kədərləndi. Amma ailəsinin və yaxın dostlarının dəstəyi İlhamı ruhdan düşməyə qoymadı. O, yenidən məşqlərə başladı. Davamlı məşqlər öz nəticəsini verdi. İlham Zəkiyev dünyamıqyaslı yarışlarda çıxış edib, dalbadal qələbələr qazandı.

İlham Zəkiyevin hansı xüsusiyyətləri çətin vəziyyətdə ona kömək etdi?

***paralimpiya** – əlilliyi olan idmançıların olimpiya oyunları

Sual və tapşırıqlar:

1. İzahlı lüğətdən «şərəf» və «ləyaqət» sözlərinin mənasının tapıb dəftərinizdə yazın.

Ləyaqət	
Şərəf	

2. Cümləni tamamlayın.

Ailəsinin _____
hər bir ailə üzvünün borcudur.

3. İnsan peşə seçərkən nələri nəzərə almalıdır? Sxemi dəftərinizə çəkib işləyin.

4. Ən düzgün cavabı seçin. Vətənpərvər insana aiddir:

- a) tez-tez başqa ölkələrə getmək b) ölkəsindəki dəyişiklikləri görmək
c) ölkəsini təbliğ etmək

5. Valideynlərin və övladların bir-biri qarşısında mənəvi borcuna aid cədvəli dəftərinizdə çəkib işləyin.

Mənəvi borc	
Valideynlər	Övladlar

9. DİNİ ETİQADLAR

«Dini etiqad azadlığı»
nə deməkdir?

Dini rəmzlər

Yəhudilik

Xristianlıq

İslam

Dünya əhalisinin dini etiqadları. Dünya əhalisi müxtəlif dinlərə etiqad edir. Xristianlıq və islam dininə etiqad edənlərin sayı digər dinlərə nisbətən daha çoxdur. Amerikada, Avropada xristianlıq, Şərq ölkələrində isə islam geniş yayılmışdır. Amma həm Şərq, həm də Avropa ölkələrinin hər birində başqa dinlərə etiqad edən insanlar da yaşayırlar. Məsələn, İranda, Türkiyədə müsəl-

Müxtəlif dini etiqadları bir-birinə nə yaxınlaşdırır?

Bir ölkədə müxtəlif etiqadlı insanların yanaşı yaşamasının əhəmiyyəti nədir?

manlar sayca üstünlük təşkil edirlər. Müsəlmanlarla yanaşı, bu ölkələrdə xristianlar, yəhudilər və digər etiqad sahibləri də yaşayırlar. Yaxud Gürcüstanda, Rusiyada əhalinin çoxu xristiandır. Amma həmin ölkələrdə müsəlmanlar və başqa dini etiqadlı insanlar da az deyil.

Müqəddəs günlər və dini bayramlar. Məzmununa görə dinlər bir-birinə yaxın olsa da, bəzi xüsusiyyətləri ilə bir-birindən fərqlənir. Məsələn, təkallahlı dinlərin həm oxşar, həm də fərqli xüsusiyyətləri vardır.

Dinin adı	Peyğəmbəri	Müqəddəs kitabı	İbadət yeri
Yəhudilik	Musa	«Tövrat»	Sinaqoq
Xristianlıq	İsa	«İncil»	Kilsə
İslam	Məhəmməd	«Qurani-Kərim»	Məscid

Müqəddəs günlər			Müqəddəs bayramlar
Yəhudilikdə	Şənbə günü	Bu gündə yəhudilər işləmirlər, dini ayinlər yerinə yetirir və Allaha dualar edirlər.	Yəhudilər hər il yazda müqəddəs Pasxa bayramını qeyd edirlər.
Xristianlıqda	Bazar günü	Xristianlar kilsəyə gedərək dua edirlər.	Xristianlar hər il yazda müqəddəs Pasxa bayramını qeyd edirlər. İsa peyğəmbərin mövludu gününü qeyd edirlər.
İslamda	Cümə günü	Müsəlmanlar məscidlərə gedir, namaz qılır və Allaha dualar edirlər.	Ramazan bayramı, Qurban bayramı və Məhəmməd peyğəmbərin mövludu müsəlmanların müqəddəs bayramlarıdır.

Hər dinin müqəddəs günləri və bayramları olur. Öz dini bayramlarını keçirməkdə hər bir şəxs sərbəstdir. İnsan hüquqlarını qorumağı öhdəsinə götürən hər bir dövlət vətəndaşların etiqadına və onların dini bayramlarına hörmətlə yanaşır.

Bizim ölkədə müxtəlif dinlərə münasibət necədir?

Dinindən asılı olmayaraq, insanlar nə üçün bir-birinə qarşı tolerant olmalıdırlar?

Sinaqoq. Quba

Müqəddəs Məryəm kilsəsi. Bakı

Bibiheybət məscidi. Bakı

Yaşadığınız yerdə (şəhər, kənd) olan ibadət yerləri, onların yaranma tarixi barədə məlumat toplayın.

Araşdırın

Azərbaycan tolerant* ölkədir. Azərbaycan Respublikası çoxmillətli bir dövlətdir. Əsrlərboyu müxtəlif dinlərin və mədəniyyətlərin nümayəndələri Azərbaycanda sülh şəraitində və ləyaqətlə yaşamışlar. Azərbaycanda hər zaman dini dözümlülük və **multikulturalizm** mövcud olmuşdur. Multikulturalizm sözü «çoxmədəniyyətlik» anlamına gəlir.

Bu gün də Azərbaycan müstəqil, demokratik dövlət kimi öz ərazisində yaşayan bütün xalqlara, millətlərə dinindən, irqindən, siyasi mənsubiyyətlərindən asılı olmayaraq azadlıq, öz mədəniyyətinə mənsub olmaq, öz dininə etiqad və ibadət etmək imkanı verir. Respublikamızda çoxlu məscid, kilsə və sinaqoq fəaliyyət göstərir.

Ölkəmizdə multikulturalizm siyasəti vasitəsilə cəmiyyətdəki mədəni müxtəlifliklər qorunur. Millətlər və ayrı dinlərə mənsub insanlar arasında münaqişələr baş vermir.

Azərbaycanda yaşayan bütün mədəniyyətlərə, dinlərə mənsub insanlar bir-birinə hörmət və ehtiramla yanaşırlar. Bu, Azərbaycan dövlətinin çox böyük uğurudur.

Dini tolerantlığın simvolu

16 noyabr bütün dünyada Bəynəlxalq Tolerantlıq Günü kimi qeyd olunur.

***tolerantlıq** – fərqli dinə, irqə, millətə və s. qarşı dözümlülük

Sual və tapşırıqlar: >

1. Doğru olanları seçin.

1.	Yəhudilik, xristianlıq və buddizm təkallahlı dinlərdir.	doğru	yanlış
2.	Dünyada yəhudilik və islam dininə etiqad edənlərin sayı daha çoxdur.	doğru	yanlış
3.	Amerikada, Avropada xristianlıq, Şərq ölkələrində isə islam dini geniş yayılmışdır.	doğru	yanlış
4.	Gürcüstanda və Rusiyada müsəlmanlar yaşayırlar.	doğru	yanlış
5.	Hər dinin müqəddəs günləri və bayramları vardır.	doğru	yanlış
6.	Pasxa bayramı yalnız yəhudilikdə qeyd olunur.	doğru	yanlış
7.	İslamda cümə günü müqəddəs sayılır.	doğru	yanlış

2. Bunlardan birində peyğəmbərin mövlud günü qeyd olunmur.

- a) xristianlıq b) yəhudilik c) islam

3. Bibiheybət məscidi harada yerləşir?

- a) Qubada b) Bakıda c) Şamaxıda

4. Cümlədə çatışmayan sözləri yerinə qoymaqla onu dəftərinizdə yazın.

Azərbaycanda _____ dini bayramları qeyri-ış günləri elan edilmişdir.

5. «İnsanlar bir-birinin dininə hörmət etməlidirlər» adlı esse yazın.

3

VARLIQ VƏ HADİSƏLƏR

- 10. MADDƏ VƏ CİSİM
- 11. MADDƏLƏRİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ.
QARIŞIQLAR
- 12. HƏRƏKƏT
- 13. CAZİBƏ QÜVVƏSİ
- 14. ENERJİ
- 15. ENERJİ NÖVLƏRİ

10. MADDƏ VƏ CİSİM

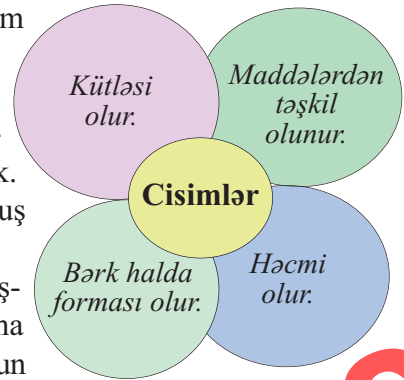

Şəkilə gördüklərinizi necə qruplaşdırı bilərsiniz?

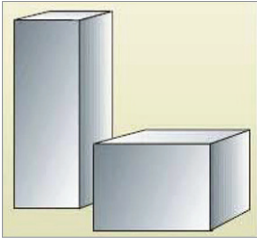
Cisim və maddənin fərqi. Ətrafımızda gözlə görülən, kütləsi və həcmi olan cansız və canlı hər şey fiziki cisimdir. Cisimlər maddələrdən yaranır. Maddələri, onların xüsusiyyətlərini öyrənən elm **kimya** adlanır.

Şüşə maddədir, şüşədən hazırlanmış stəkan isə cisimdir. Qızıl maddədir, qızıldan hazırlanmış bilərziyə isə biz maddə yox, cisim deyirik. Yaxud mərmər maddə, mərmərdən yonulmuş fiqur isə cisimdir və s.

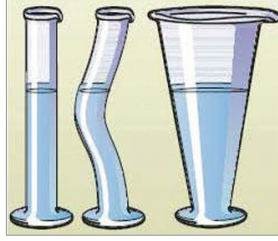
Maddələrin bərk, maye və qaz halından başqa dördüncü halı da mövcuddur ki, buna plazma halı deyilir. Plazma halı çox yüksək temperaturun təsiri ilə yaranır. Bu dörd hala maddənin aqrekat halı deyilir. Aşağıdakı sxemdə maddənin dörd aqrekat halına aid nümunələr göstərilmişdir.

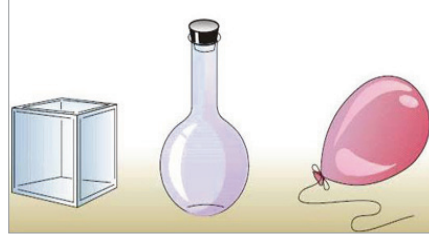
Bərk	Maye	Qaz	Plazma
dəmir	su	oksigen	alov
alüminium	süd	hidrogen	Günəş
qızıl	civə	azot	ulduzlar
kükürd və s.	spirt və s.	xlor və s.	şimşək və s.

Bərk cisim

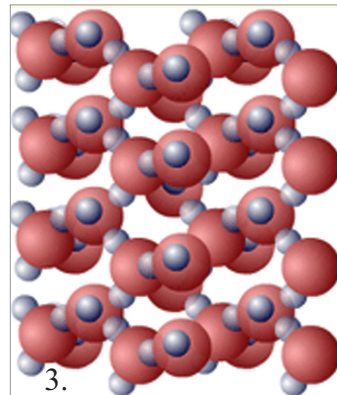
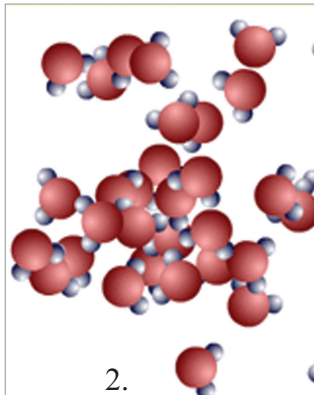
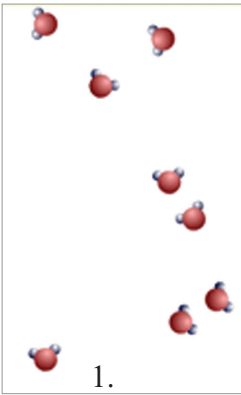

Maye

Qaz

Bu maddələrin fərqlərini necə izah edə bilərsiniz?

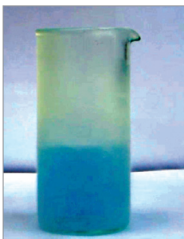
Sizcə, bu şəkillərdən hansı bərk, hansı maye, hansı isə qazların daxili quruluşunu göstərir?

Maddələr adi gözlə görünməyən zərrəciklərdən ibarətdir. Bu zərrəciklər daim qarşılıqlı əlaqədə və hərəkətdədir. Bərk maddələrin zərrəcikləri bir-birinə çox yaxın yerləşir və onlar arasında əlaqə güclü olur. Ona görə də bərk maddələrin müəyyən forması olur. Mayələrin hissəcikləri bərk maddələrə nisbətən aralı yerləşir. Onlar arasındakı əlaqələr bərk maddələrdəki qədər güclü deyil. Bu səbəbdən mayələrin öz forması olmur. Mayələr hansı qaba tökülürsə, o qabın formasını alır.

Qazlarda hissəciklər arasındakı məsafələr mayələrdə olduğundan da çoxdur. Aralarındakı əlaqələr çox zəif olduğu üçün qazlarda zərrəciklər yerlərini sərbəst surətdə dəyişir. Ona görə də qazlar istənilən qədər genişlənə və sıxıla bilər.

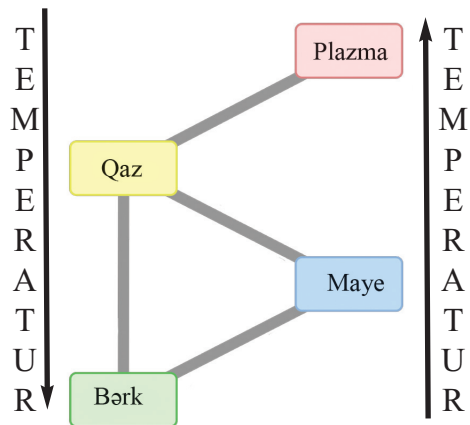

Mayenin bərk hala keçməsi – buz

Qazın maye halına keçməsi – maye oksigen

Bu sxemi necə izah edə bilərsiniz?

Temperaturun dəyişməsi ilə cisim nə üçün bir haldan başqa hala keçir?

Maddə halının dəyişməsi. Adi şəraitdə su bir qabdan başqa qaba boşalan şəffaf mayedir. Amma suyu qızdıranda o, buxara, soyudanda isə buza çevrilir.

Maddələri qızdırmaq, yaxud soyutmaqla onların aqreqlat halını dəyişmək mümkündür. Bu nə üçün belə olur?

Maddənin qızdırılması, yaxud soyudulması onun zərrəciklərinin hərəkətinə təsir edir. Temperatur artanda zərrəciklərin hərəkəti sürətlənir. Nəticədə zərrəciklər bir-birindən aralanır və onlar arasındakı əlaqə zəifləyir. Soyutduqda isə əksinə, zərrəciklərin hərəkəti zəifləyir, onlar bir-birinə yaxınlaşır və aralarındakı əlaqə güclənir.

Maddənin plazma halını əldə etmək üçün onu çox yüksək temperatura qədər qızdırmaq lazımdır. Belə yüksək temperatur yalnız laboratoriyalarda, yaxud sənaye obyektlərində xüsusi məqsədlər üçün əldə edilir.

Araşdırın

1 stəkan suyun bir haldan başqa hala keçməsinə təcrübədə yoxlayın. Təcrübənin gedişini izah edin.

Sual və tapşırıqlar:

1. Biri mayelərə aid xüsusiyyət deyil.

a) Kütləsi olur.

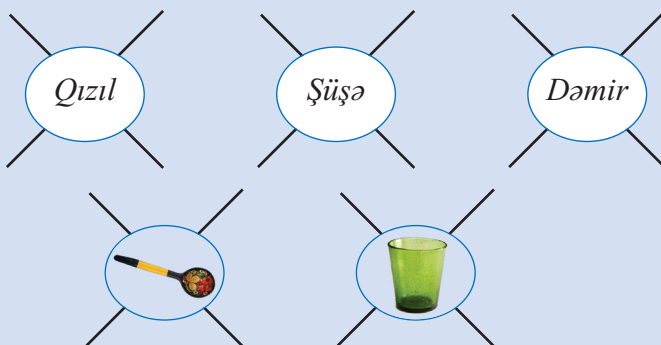
b) Forması olur.

c) Həcmi olur.

2. Cümləni dəftərinizə köçürüb tamamlayın.

Kimya elmi öyrənir.

3. Eyni maddədən müxtəlif cisimlərin və eyni cismin ayrı-ayrı maddələrdən hazırlanmasına aid sxemləri dəftərinizdə işləyin.

4. Düzgün cavab hansıdır?

1.	Bütün maddələr adi gözlə görünməyən zərrəciklərdən ibarətdir.	bəli	xeyr
2.	Bərk maddələrin hissəcikləri arasında əlaqələr mayelərə nisbətən zəifdir.	bəli	xeyr
3.	Mayelər hansı qaba tökülürsə, o qabın formasını alır.	bəli	xeyr
4.	Qazlar istənilən qədər genişlənə və sıxıla bilər.	bəli	xeyr
5.	Maddənin qızdırılması, yaxud soyudulması onun zərrəciklərinin hərəkətinə təsir etmir.	bəli	xeyr

11. MADDƏLƏRİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ. QARIŞIQLAR

*Bu maddələr
bir-birindən hansı
xüsusiyyətləri ilə
fərqlənir?*

Qrafit

Kükürd tozu

Dəmir tozu

Maddələrin xüsusiyyətləri. Təbiətdə mövcud olan maddələr rəng, qoxu, dad və başqa xüsusiyyətləri ilə bir-birindən fərqlənir. Məsələn, kükürd tozu ilə dəmir tozunun fərqli xüsusiyyətləri vardır.

Dəmir tozu tünd bozdur, suyun dibinə çökür, maqnit parçasını yaxınlaşdıranda ona yapışır. Kükürd tozu isə açıq-sarı rəngdədir, suyun üzündə qalır, maqnit parçasını yaxınlaşdıranda ona yapışmır.

Şəkər şirin, ağ rəngli, suda yaxşı həll olan maddədir.

Oksigen rəngsiz, iysiz və dadsız qazdır. Alüminium gümüşü-ağ rəngli yüngül metaldir.

Qarişıqlar. Təbiətdə maddələr, əsasən, qarişıqlar halında olur. Məsələn, nəfəs aldığımız havada oksigendən başqa hidrogen, azot, karbon və digər qazlar var. İçdiyimiz suda da müxtəlif mineralların hissəcikləri olur.

Qarişıqlar ən azı iki maddədən əmələ gəlir.

Məişətimizdə istifadə etdiyimiz, demək olar ki, hər şey qarişıqlardan təşkil olunub. Məsələn, kakao içkisi süd, kakao və şəkərin qarişığından ibarətdir. Biz kakao içərkən ağzımızda süd, kakao və şəkərin dadını hiss edirik. Kakao tozunun və şəkərin miqdarından asılı olaraq içki şirin, yaxud acı, tünd, yaxud açıqrəngli olur. Demək, qarişığın tərkibindəki maddələrin hər biri öz xüsusiyyətini saxlayır.

Suda həll edilmiş duz da öz xüsusiyyətlərini itirmir və biz onun dadını hiss edirik. Siz özünüz də gündəlik həyatınızda gördüyünüz maddələrin oxşar və fərqli xüsusiyyətlərini müşahidə edə bilərsiniz.

2 stəkan su götürüb birinə şəkər, birinə duz qarişdırın. Şəkərin və duzun miqdarını artırmaqla suyun dadında baş verən dəyişikliyin səbəbini izah edin.

Araşdırın

Bərk cisimlərin bir-biri ilə qarışığı	Mayelərin bərk cisimlərlə qarışığı	Mayelərin mayelərlə qarışığı
polad	şirin çay	süd
çuqun və s.	dəniz suyu və s.	neft-su və s.

Qazların bərk cisimlərlə qarışığı	Qazların mayelərlə qarışığı	Qazların qazlarla qarışığı
hava-toz	müxtəlif qazlı sular	hava-xlor
hava-kül və s.		hava-kükürd qazı və s.

Maddələrin öz xüsusiyyətini saxlamasının əhəmiyyəti nədir?

Qarışıqların ayrılması. Maddələrin öz xüsusiyyətini saxlaması insanlara onları qarışıqlardan ayıraraq öz məqsədləri üçün istifadə etməyə imkan verir. Bəzi qarışıqların tərkibindəki maddələrin hissəcikləri bir-birindən asanlıqla ayrılır. Məsələn, maqnit parçası vasitəsilə dəmir və kükürd tozu qarışığında dəmiri asanlıqla kükürddən ayırmaq olur. Maqnit parçası dəmiri çəkib kükürd tozundan ayırır.

Bəzi qarışıqlar isə əksinə, bir-birindən asan ayrılmaz. Bu qarışıqlardakı maddələri bir-birindən ayırmaqdan ötrü xüsusi proseslər baş verməlidir. Belə qarışıqları ayırmaq üçün onları duruldur, süzür, maqnitlə təsir edir, buxarlandırma, kristallaşdırma və s. kimi proseslərdən keçirirlər. Məsələn, duzlu suda duzu sudan ayırmaq üçün suyu buxarlandırmaq lazımdır.

Dəmir və kükürd tozlarının ayrılması

Maye qarışıqların ayrılması

Araşdırın

İçərisində ilıq su olan 2 stəkandan birinə qatılaşıdırılmış süd, digərinə təbaşir tozu töküüb qarışdırın. 1 saat sonra stəkanlardakı mayelərin vəziyyətini yoxlayın. Baş verən hadisənin mahiyyətini izah edin.

Sual və tapşırıqlar:

1. Bərk maye və qaz halında olan qarışıqlara aid nümunələr göstərin.

Bərk	Maye	Qaz

2. Qarışıqları nə üçün ayırırlar?

- maddələr qarışıq halda qalanda öz xüsusiyyətlərini itirdiyi üçün
- qarışıqda iştirak edən maddəni əldə etmək üçün
- qarışıqlar ətraf mühitə ziyan vurduğu üçün

3. İzahlı lüğətin köməyi ilə bu üsulları izah edin.

Durultma	Süzmə	Buxarlandırma

4. Cədvəli dəftərinizə çəkin. Göstərilən maddələrdən qarışıqlar hazırlayın, bu maddələrin xüsusiyyətlərini və qarışıqda özünü necə apardığını cədvəldə qeyd edin.

1.	yağ+su	
2.	duz+su	
3.	şəkər+duz	
4.	süd+şəkər	
5.	süd+qəhvə	

LAYIHƏ

12. HƏRƏKƏT

Şəkildə təsvir olunanların hamısı hərəkət edirmi?

Sükunət və hərəkət. Hərəkət etməyən varlıqlar cansız cisimlərdir. Məsələn, dağlar, daşlar heç zaman yerini dəyişmir. «Sükunət» sükut, durğunluq, yerindən tərpənməmək deməkdir. Sükunətin əksi olan vəziyyət ***hərəkətdir***. Hərəkət cismin sükunət halının pozulması, onun müəyyən zaman ərzində yerini dəyişməsidir.

Bitkilər olduğu yerdə hərəkət edir: bitdiyi yerdə boy atıb müxtəlif istiqamətlərə doğru uzanır, daim günəşə doğru çevrilir.

Tam hərəkətli varlıqlar isə insanlar və heyvanlardır. Onlar istədikləri zaman bir yerdən başqa yerə hərəkət edirlər.

Qüvvə. Cisim sükunət halından öz-özünə çıxıb bilməz. Hərəkətə gəlməsi üçün ona ***qüvvə*** təsir göstərməlidir. Bu qüvvənin təsiri ilə cisim hərəkət enerjisinə malik olur və yerini dəyişir.

Sükunət halından çıxan cisim düz istiqamətdə hərəkət edir, yaxud dönür. Bu hərəkət müəyyən zaman müddətində davam edir, sürəti yavaş-yavaş azalır və o yenidən sükunət halına qayıdır.

Qüvvə ilə hərəkət arasında necə asılılıq vardır?

Cismi sükunət halından çıxaran qüvvə böyük olanda o böyük enerji ilə hərəkətə başlayır və uzun müddət hərəkət edir, yenidən sükunət halına qayıtması da uzun çəkir.

Təcrübə edin

Siz özünüzdə də futbol topunun, eləcə də yel-ləncəyin nümunəsində bunu yoxlaya bilərsiniz.

Zərbə topu sükunət halından çıxarır və top hərəkətə başlayır. Topun hərəkət sürəti vurulan zərbənin təsirindən asılıdır: yüngülcə itələyəndə top yavaş, möhkəm zərbə vuranda isə sürətlə hərəkət edəcəkdir.

Kütlə və ağırlıq. Əlimizdə olan qələmi buraxsaq, o, yerə düşəcək, yaxud ağacdən qopan meyvə ağacın dibinə düşür, çünki qələmin və meyvənin kütləsi var. Bütün cisimlərin kütləsi olur. Kütlə cismə ağırlıq verir, ağırlıq isə cismi yerə doğru çəkir. Kütləsi fərqli olan cisimlərin ağırlığı da fərqli olur.

Cismin hərəkəti onun kütləsindən necə asılı olur?

Məsələn, futbol topu ilə voleybol topunun kütləsi və ağırlığı müxtəlifdir. Voleybol və futbol toplarına eyni qüvvə ilə təsir etdikdə voleybol topu futbol topuna görə daha sürətlə hərəkət edir və daha uzağa gedir.

Təcrübə edin

Kağızdan firfıra düzəldin. Yavaş hərəkət edən və qaçan zaman firfıranın necə fırlandığını müşahidə edin. Baş verən hadisənin mahiyyəti nədən ibarətdir?

Kağız firfıranı yüngül külək hərəkətə gətirir. Həmin sürətlə əsən külək elektrik stansiyalarında qurulan yeldəyirmanının ağır pərlərini yerindən tərpədə bilmir. Bu pərlərin hərəkətə gəlməsi üçün güclü külək əsməlidir. Demək, cismin kütləsi artdıqca, o ağırlaşır və onu sükunət halından çıxarmaq üçün daha böyük qüvvə sərf etmək lazım gəlir.

Sual və tapşırıqlar: >

1. Təsəvvür edin ki, siz bağçada hündür bir ağacın budağından asılımış yelləncəkdə yellənirsiniz. Bu zaman sükunət halını müəyyən edin.

Sükunət halı	Hərəkət halı
özünüz	
yelləncək	
ağac	
bağça	

2. Cümləni dəftərinizə köçürüb lazım olan sözü yerinə yazın. Cismin sükunət halından çıxması üçün _____ təsir etməlidir.

3. Aşağıdakı fikirlərdən biri doğru deyil.

- Sükunət halından çıxan cisim hərəkət enerjisinə malik olur.*
- Sükunət halından çıxan cisim düz istiqamətdə hərəkət edir, yaxud dönür.*
- Cismi sükunət halından çıxaran qüvvə çox böyük olanda cisim daha kiçik sürətlə hərəkət edir.*

4. Düzgün cavabı seçin.

- Cismin kütləsi artdıqca o ağırlaşır.*
- Cismin kütləsinin artması onun ağırlığına təsir etmir.*
- Cismin kütləsi artanda o yüngülləşir.*

5. Eyni qüvvənin təsiri ilə sükunət halından çıxan iki cismin hərəkətini təsvir edin.

1.	Cismin kütləsi kiçikdir.	
2.	Cismin kütləsi böyükdür.	

13. CAZİBƏ QÜVVƏSİ

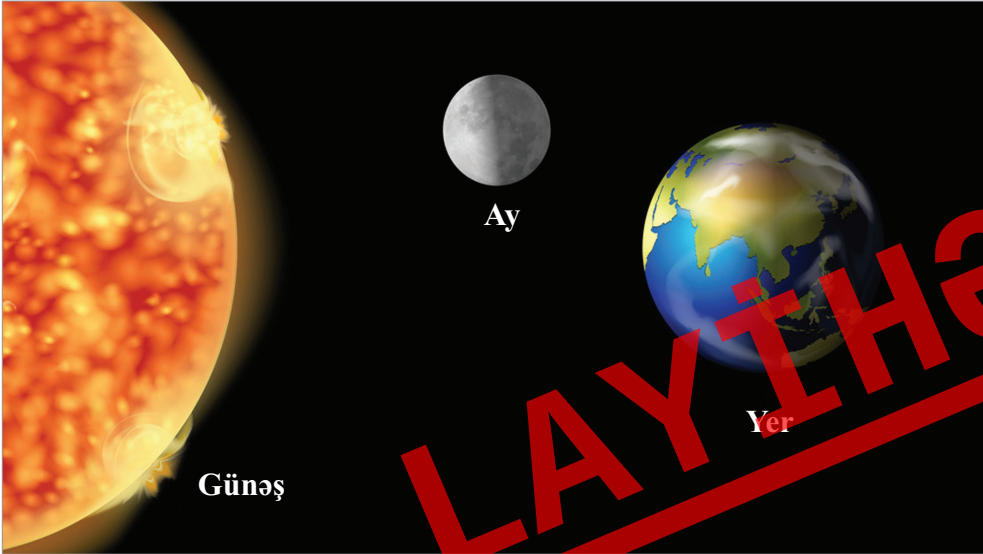
Yer kürə şəklindədir, ancaq insanlar onun hər tərəfində eyni rahatlıqla gəzirlər. Bu nə üçün belədir?

Təcrübə edin

1. Maqnit parçasını əvvəlcə metal pula, sonra soyuducunun divarına yaxınlaşdırın.
2. İsti hava doldurulmuş şarı açıq havada əlinizdən buraxın. Müşahidələrinizi izah edin.

Məsafə və cazibə qüvvəsi. Təbiətdəki bütün cisimlər bir-birinə məsafədən təsir göstərir. Bu təsir cazibə qüvvəsi adlanır.

Biz hər hansı hündürlükdən atılanda yuxarı, yaxud yanlara deyil, yerə düşürük, çünki Yerin cazibə qüvvəsi bizi ona doğru çəkir. Yerin cazibə qüvvəsi olmasaydı, qar, yağış göydən yerə yağmazdı.

Cazibə qüvvəsi cisimlərin aralarındakı məsafədən asılıdır. İki cisim bir-birindən aralandıqca onların arasında cazibə qüvvəsi azalır. Siz maqnit parçası ilə metal pulun nümunəsində bu təsiri müşahidə etdiniz. Maqniti metal puldan aralandıqda pulu ona doğru çəkən qüvvə zəifləyir.

Kütlə və cazibə qüvvəsi. Beş kiloqramlıq bir əşyanı yerdən qaldırmaq üçün iki kiloqramlıq əşyaya nisbətən daha böyük qüvvə lazım olur. Yaxud isti hava doldurulmuş şarı əlimizdən buraxan kimi o uçub gedir. Adi hava şarında biz bunu müşahidə etmirik. Bu ona görə belə olur ki, isti hava daha yüngüldür. Demək, cisimlərin kütləsi də cazibə qüvvəsinə təsir edir.

Kainatda bütün göy cisimləri arasında cazibə qüvvəsi var. Ona görə də bu qüvvəni Ümumdünya cazibə qüvvəsi də adlandırırlar. Günəş, planetlər, Ay və digər göy cisimlərinin nizamlı hərəkəti cazibə qüvvəsi sayəsində mümkün olur. Ayın kütləsi Yerin kütləsindən dəfələrlə kiçikdir. Ona görə də Ay Yerin ətrafında fırlanır. Əgər Ayın kütləsi bir az da kiçilsə, o zaman Yer onu çəkib özünə yapışdırar.

Planetlərin hamısının birlikdə kütləsi Günəşin kütləsindən dəfələrlə kiçikdir. Planetlər müxtəlif məsafədə Günəşin ətrafında fırlanırlar. Planetləri Günəşin ətrafında fırlanmağa məcbur edən cazibə qüvvəsidir. Bu qüvvə planetləri həmişə müəyyən məsafədə saxlayır.

Günəşin cazibə qüvvəsi azalsa, Günəş sistemi pozular, Yer və digər planetlər kainata dağılıb hərəsi bir tərəfə gedər. Cazibə qüvvəsinin çox olması da Günəş sisteminin məhvinə səbəb olar, çünki o zaman planetlər Günəşə lap yaxınlaşar, yaxud ona yapışar.

Sual və tapşırıqlar: >

1. Düzgün cavabı seçin.

- Cismin kütləsi böyük olanda onun cazibə qüvvəsi böyük olur.*
- Cismin kütləsi kiçik olanda onun cazibə qüvvəsi böyük olur.*
- Cismin kütləsi ilə cazibə qüvvəsi bir-birindən asılı deyil.*

2. Planetlər nə üçün Günəşin ətrafında fırlanır? Doğru cavablar göstərin.

1.	Buna səbəb planetlərin cazibə qüvvəsidir.	doğru	yanlış
2.	Planetləri fırlanmağa məcbur edən Günəşin cazibə qüvvəsidir.	doğru	yanlış
3.	Bunun səbəbi planetlərin kütlələrinin fərqli olmasıdır.	doğru	yanlış
4.	Günəşin kütləsi bütün planetlərin birlikdə kütləsindən böyükdür.	doğru	yanlış
5.	Bunun səbəbi Yer in cazibə qüvvəsidir.	doğru	yanlış

3. Cümlələri dəftərinizə köçürüb tamamlayın.

1. Yer in cazibə qüvvəsi indikindən çox olsa,.....

2. Yer in cazibə qüvvəsi indikindən az olsa,.....

4. Düzgün fikir hansıdır?

1) Cisimlərin kütləsi böyük, aralarındakı məsafə kiçik olduqda cazibə qüvvəsi böyük olur.

2) Cisimlərin kütləsi kiçik, aralarındakı məsafə böyük olduqda cazibə qüvvəsi böyük olur.

3) Cisimlərin kütləsi böyük, aralarındakı məsafə kiçik olduqda cazibə qüvvəsi dəyişmir.

5. «Günəşin cazibə qüvvəsi indikindən fərqli olsaydı» adlı sxemi dəftərinizdə çəkib cavablarını yazın.

	Günəşin cazibə qüvvəsi	Nə baş verərdi?
1.	Çox olsaydı	
2.	Az olsaydı	

14. ENERJİ

Sizcə, motosikl nəyin sayəsində hərəkət edir?

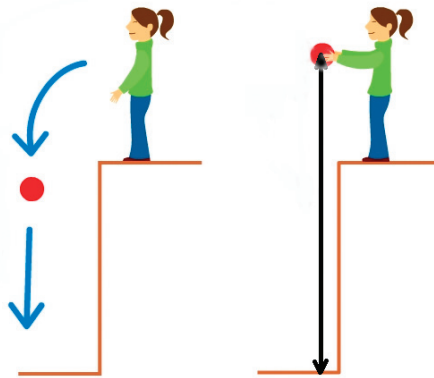
Mexaniki enerji. Ətrafımızda daim müxtəlif işlər görülür. İnsanlar ağac əkir, ev tikir, idmanla məşğul olurlar. Təbiət də işsiz qalmır: külək əsir, yağış yağır, günəş işıq və istilik yayır. Bütün bunlar enerji sayəsində baş verir.

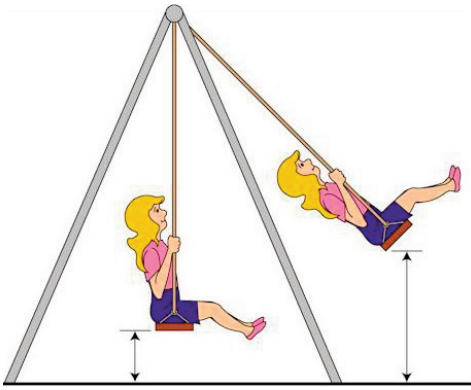
İnsanın iş görməsi mexaniki enerji sayəsində mümkün olur.

Mexaniki enerji nədir?

Əlləriniz üşüyəndə bir-birinə sürt-səniz, onların isindiyini hiss edəcəksiniz. İki daşı, iki odun parçasını bir-birinə sürtəndə onların səthi qızır. Bunu müşahidə edən qədim insanlar bu yolla od əldə edib, ocaq yandırırdılar. Daşların, yaxud odun parçalarının istilənməsi ilə odun əldə edilməsinə mexaniki enerji səbəb olur. Mexaniki enerji gündəlik həyatımızda ən çox rastlaşdığımız enerji formasıdır. Mexaniki enerjinin iki növü vardır: potensial və kinetik enerji.

Potensial və kinetik enerji arasındakı əlaqə. Potensial enerjiyə malik olan cisim iş görmək qabiliyyətinə malik olur. Cisim iş görməyə başlayanda isə potensial enerji kinetik enerjiyə çevrilir. Başqa sözlə, potensial enerji cismin toplanmış ehtiyat enerjisi, kinetik enerji isə cismin hərəkət enerjisidir.

Bu anlayışların mahiyyətini başa düşmək üçün təsəvvür edin ki, siz topu əlinizdə saxlamısınız. Əlinizi buraxan kimi top yerə düşəcək. Əlinizdə saxladığınız zaman top potensial enerjiyə, əlinizdən buraxdığınız zaman isə kinetik enerjiyə malik olur.

Yəlləncəkdə oturan şəxs daha sürətlə yəllənmək üçün nə edir? O, yəlləncəklə birlikdə gücü çatan qədər geri çəkilir. Nə qədər çox geri çəkilsə, bir o qədər çox enerji toplanır və yəlləncək də o qədər sürətlə yəllənir. Yəlləncək

geri dartılan zaman toplanan adi *potensial enerji* o, hərəkətə başlayanda *kinetik enerji*yə çevrilir.

Potensial və kinetik enerji necə fərqlənir?

İnsanlar enerjinin bu xüsusiyyətindən istifadə edərək elə mexanizm və maşınlar düzəldirlər ki, onlar iş görmək qabiliyyətini ehtiyat halında saxlaya bilsin. Əllə qurulan saatlar, oyuncaqlar və s. belə qurğulara misal ola bilər.

Sual və tapşırıqlar: >

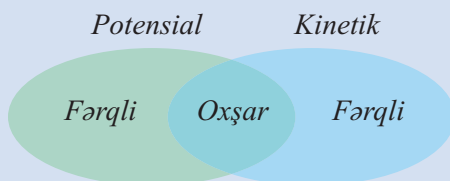
1. Potensial enerji kinetik enerjiyə nə zaman çevrilir?

- a) cisim sükunət halında olanda
- b) cisim hərəkətə başlayanda
- c) cisim hərəkətini dayandıranda

2. Biri düzgün deyil.

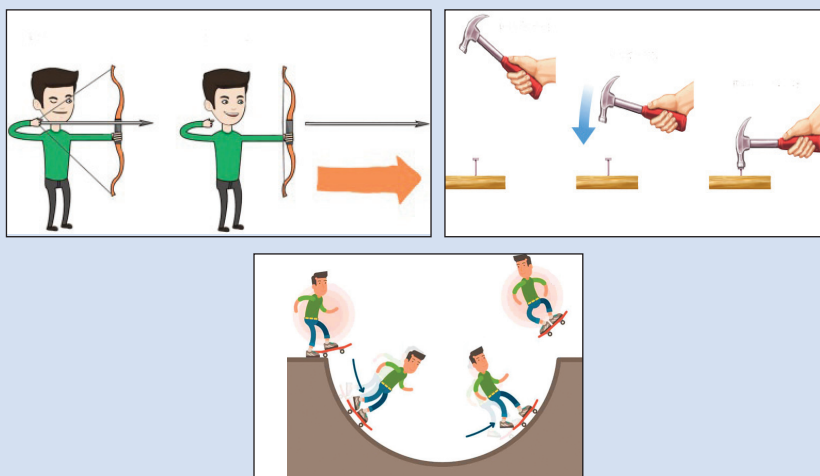
- a) *Potensial enerji hərəkət enerjisidir.*
- b) *Kinetik enerji mexaniki enerjinin növüdür.*
- c) *Potensial enerji kinetik enerjiyə çevrilir.*

3. Venn diaqramında mexaniki enerjinin növlərini müqayisə edin. mexaniki enerji

4. Şəkillərdən hansında cisimlər kinetik, hansında potensial enerjiyə malikdir?

ox atan oğlan, çəkiç və mismar, skeyt sürən oğlan

5. «Mexaniki enerji» adlı sxemi dəftərinizə çəkib, gündəlik həyatınızda bu enerjiyə aid nümunələr göstərin.

Mexaniki enerji	
Potensial	Kinetik

15. ENERJİ NÖVLƏRİ

Bu şəkli necə izah edə bilərsiniz?

Enerji təbiətdə müxtəlif formalarda mövcud olur. Mexaniki, kimyəvi, istilik, işıq, elektrik və atom enerjisi onun əsas formalarıdır. Təbiətdə və ətrafımızda bütün hadisələr enerjinin bir formadan başqa formaya keçməsi sayəsində baş verir. Enerji heç zaman yox olmur və yenidən yaranmır, o yalnız bir formadan başqa formaya keçir.

Təcrübə edin

Saçlarınızı daraqla bir qədər daradıqdan sonra onu kağız qırıntılarına yaxınlaşdırın. Nəticəni izah edin.

Kimyəvi enerji. Yaşamaq, fiziki işlə, eləcə də yaradıcılıqla məşğul olmaq üçün insanların qidaya ehtiyacı vardır. Canlı orqanizmlərin enerji mənbəyi onların qidasıdır.

Enerjinin bir formadan başqa formaya keçməsinə biz hansı hadisələrdə müşahidə edirik?

İstehsal edilən qida məhsullarını qablaşdırarkən paketin üzərində digər göstəricilərlə yanaşı, onların tərkibində olan enerjinin miqdarı da göstərilir. Qidalar tərkibindəki enerjinin miqdarına görə fərqlənir. Bu enerji **kkal** (kilokalori) ilə ifadə olunur. Bu, kimyəvi enerjidir. Qidaları qəbul edərkən onların tərkibində olan kimyəvi enerji orqanizmə potensial enerjiyə, biz hərəkət edərkən isə kinetik enerjiyə çevrilir. Yaxud avtomobilin hərəkət etməsi üçün onun bakında yanacaq olmalıdır. Avtomobilin mühərriki yanacağın kimyəvi enerjisini mexaniki enerjiyə çevirir və avtomobil hərəkətə gəlir.

Elektrik enerjisi. Biz uzaq məsafədə olan insanlarla telefon əlaqəsi saxlayırıq. Telefonla danışarkən də buna bənzər hadisə baş verir. Telefon cihazı səsimizi elektrik enerjisinə çevirir. Danışdığımız şəxsin telefon cihazı isə elektrik enerjisini yenidən səs enerjisinə çevirir və o, bizim söylədiklərimizi eşidir.

Məişətdə istifadə olunan televizor cihazı da belə işləyir. Yayım zamanı görüntü və səs müxtəlif cihazlar vasitəsilə elektrik enerjisinə çevrilir. Televizor cihazı isə elektrik enerjisini yenidən səs enerjisinə və görüntüyə çevirir.

İstilik enerjisi. Soyuq havalarda məişətdə istifadə edilən elektrik qızdırıcılarında da belə hadisə baş verir. Elektrik cihazları elektrik enerjisini istilik enerjisinə çevirməklə ətrafa istilik yayır.

Elektrik enerjisi istehsal edən müəssisələrdə – SES-lərdə, İES-lərdə, GES və KES-lərdə isə bu hadisənin əksi baş verir. Stansiyalarda suyun, yanacaqın, Günəşin və küləyin enerjisi elektrik enerjisinə çevrilir.

Sual və tapşırıqlar: >

1. İki daşın bir-birinə toxunması hansı enerjini yaradır?

- a) *ışığ enerjisi*
- b) *istilik enerjisi*
- c) *kimyəvi enerji*

2. Cümləni tamamlayıb dəftərinizə köçürün:

Canlılar qidalanır, çünki _____

3. Düzgün fikri seçin.

- a) *Enerji yox olur və yenidən yaranır.*
- b) *Enerji yox olmur və yenidən yaranmır.*
- c) *Enerji yox olur və yenidən yaranmır.*

4. Cədvəli dəftərinizdə çəkin.

Enerji çevrilmələrinə və onlardan istifadəyə aid misallar göstərin.

Enerji			
mexaniki	kimyəvi	elektrik	istilik

5. Televizor və telefonun işləməsi prinsipini izah edin.

Televizor	
Telefon	

LAYIHƏ

4

İNSANIN TƏBİƏTƏ TƏSİRİ

- 16. TƏBİƏT NECƏ DƏYİŞİR
- 17. ƏTRAF MÜHİTİN MÜHAFİZƏSİ
- 18. İQTİSADI RESURLAR
- 19. İQTİSADI VASİTƏLƏR

16. TƏBİƏT NECƏ DƏYİŞİR?

*Şəkildə
gördüklərinizi
necə izah edə
bilərsiniz?*

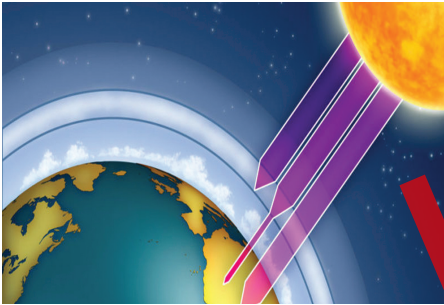

İnsanın yaşaması üçün təbiətin bizə verdiyi hər şey təbii ehtiyatdır. Faydalı qazıntılar, torpaq, su mənbələri, meşələr, okean və dənizlər dünyanın təbii ehtiyatlarıdır. İnsanın təbiətə təsiri nəticəsində bu ehtiyatlar getdikcə azalır.

İnsanın fəaliyyəti təbiətdə hansı dəyişikliklərə səbəb oldu?

Meşə sahəsinin azalması. Qədim dövrlərdə təbiət indikindən çox fərqlənirdi. O zaman meşələr Yer kürəsində qurunun üçdə iki hissəsini tuturdu. İndiki qumlu səhraların yerində o zamanlar çöllər və meşələr vardı. Sonralar bu ərazilər yavaş-yavaş səhralara çevrildi. Cəmiyyət inkişaf etdikcə meşələrin sahəsi azaldı: evlər tikildi, kəndlər, şəhərlər salındı, çoxlu istehsal və təsərrüfat sahələri yarandı.

Planetimizdə canlı aləmin həyatı yer üzündəki meşələrin miqdarından çox asılıdır. Yaşillıq, hər şeydən əvvəl, oksigen, təmiz hava deməkdir. Meşələrin qırılması yer üzərində həyatımız üçün vacib olan oksigenin azalmasına səbəb olur. İnsanlar bu sürətlə meşələri qırmaqda davam etsələr, 50 ildən sonra yer

üzündə meşələr və orada yaşayan heyvanlar tamamilə yox olacaq. Son 300 ildə 100-ə qədər heyvan növünün nəsli kəsilib. Meşələri qırmaq asandır, amma bir ağacın böyüməsi, meyvə verməsi, kölgə salması üçün illərlə vaxt tələb olunur.

Ozon qatının dağılması. Ozon qatı atmosferdə olan qoruyucu qaz təbəqəsi-

dir. Ozon qatı Günəşdən gələn zərərli şüaları udub, onların yer səthinə çatmasına mane olur. Bir sıra zavodların fəaliyyəti zamanı havaya müxtəlif qazlar atılır. Bu qazlar atmosfərə yayılıb havanı çirkləndirməklə yanaşı, ozon qatına da dağıdıcı təsir göstərir.

Ozon qatının dağılması Yer kürəsində iqlimin dəyişməsinə təsir edir. Bu dəyişiklik özünü temperaturun yüksəlməsində göstərir. Temperaturun artması nəticəsində qütb sahələrində olan daimi buzlaqlar sürətlə əriyir. Daimi buzlaqlar əridikcə dünya okeanının səviyyəsi qalxır. Nəticədə dəniz və okean sahilləri suyun altında qalır və quru sahə getdikcə azalır.

Qlobal istiləşmə leysan yağışlarının artmasına da səbəb olur. Leysan yağışların yaratdığı sellər isə torpağın bitki örtüyünə məhv edici təsir göstərir.

Səhralaşma. Son yüz ildə dünyada çöllərin təbiəti xeyli dəyişmişdir. Geniş ərazilərdə pambıq və digər texniki bitkilərin əkilməsi çöllərin ot örtüyünə mənfi təsir göstərmiş, xeyli otun nəslı kəsilməmişdir. Kənd təsərrüfatında məhsuldarlığı artırmaq üçün istifadə olunan gübrələrin tərkibindəki zərərli maddələr torpağı çirkləndirmişdir. Nəticədə zaman keçdikcə dünyanın hər yerində daha çox torpaq sahəsi əkinə yararlılığını itirib ot bitməyən səhralara çevrilmişdir. Meşələrin qırılması, faydalı qazıntıların çıxarılması da torpağın səhralaşmasına səbəb olan amillərdəndir.

Mineral ehtiyatların, içməli suyun tükənməsi. Faydalı qazıntılara yerin mineral ehtiyatları da deyirlər. Faydalı qazıntılara mis, qızıl, alüminium, dəmir və digər metal filizləri, neft, daş kömür, qiymətli daşlar, mərmər, qum, çınqıl aiddir. Mineral ehtiyatlarının həyatımız üçün əhəmiyyəti çox böyükdür. Bunlar olmadan bir çox istehsal sahələri fəaliyyət göstərə bilməz.

Yer planetinin çox hissəsini su tutsa da, dəniz və okeanların suyu duzlidir. Ona görə də içmək üçün yaramır. İçməli su tədricən azalır. Bunun əsas səbəbi

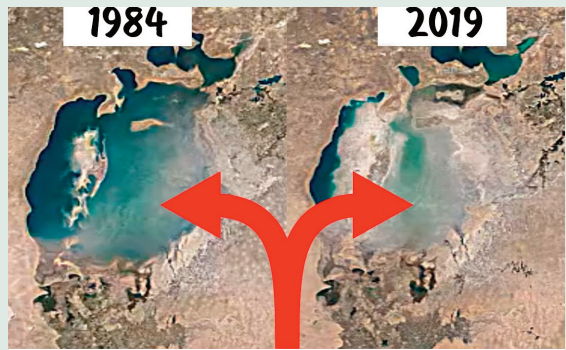

içməli su mənbələrinin çirklənməsidir. Çaylara tökülən istehsal və məişət tullantıları içməli su mənbələrini yararsız hala salır.

İnsanların bir çox zavod və fabriklərdə istifadə etdiyi texnologiyalar da ətraf mühitə ziyan vurur.

ƏLAVƏ MƏLUMAT

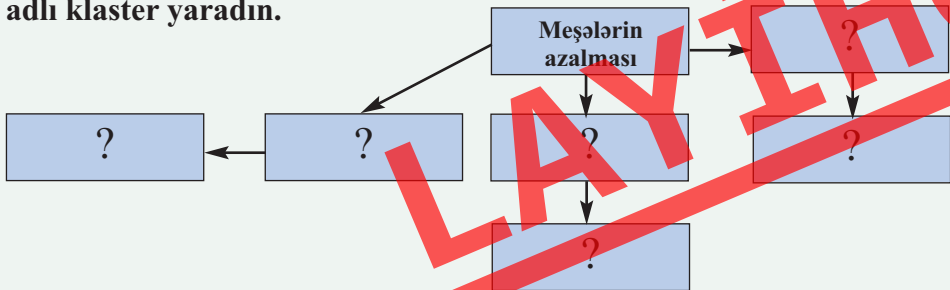
Bu yaxınlara qədər böyük-lüyünə görə dəniz adlandırılan nəhəng bir göl var idi. Aral gölü dünyanın dördüncü böyük gölü idi! Onu «çölün mavi gözü» adlandırırdılar. Təxminən 50 il bundan əvvəl insanlar Aral gölünə tökülən iki böyük çayın – Amudərya və Sırdərya çaylarının qarşısını kəsib istiqamətini dəyişdilər, kanallar çəkdilər ki, ucsuz-bucaqsız pambıq tarlalarını suvarsınlar. Suvarılan torpaqlar səhralaşdı, Aral gölü isə qurumağa başladı. Suyun duzluluğu artdı, balıqlar məhv oldu.

Aral gölünün kosmosdan çəkilmiş şəkilləri

Sual və tapşırıqlar:

1. Dəftərinizdə «Meşələrin sahəsinin azalması və onun nəticələri» adlı klaster yaradın.

2. Düzgün cavabları seçin.**Ozon qatının qorunması vacibdir, çünki...**

1.	Ozon qatı olmasa, yer səthində temperatur aşağı düşər.	bəli	xeyr
2.	Ozon qatı Günəşdən gələn zərərli şüaları udur.	bəli	xeyr
3.	Ozon qatının dağılması, iqlim dəyişikliyinə səbəb olur.	bəli	xeyr
4.	Ozon qatı olmasa, dənizlər sahilini aşar.	bəli	xeyr
5.	Ozon qatı olmasa, yağış yağmaz.	bəli	xeyr

3. Aşağıda qeyd olunanların nəticələrini şərh edin. Səhrələşməni yaradan addımları göstərin.

1.	Mal-qaranın sayının artması	
2.	Torpağın kimyəvi maddələrlə çirklənməsi	
3.	Meşələrin qırılması	
4.	Texniki bitkilərin əkilməsi	
5.	Qlobal istiləşmə	

4. Müxtəlif mənbələrdən istifadə etməklə «Yer kürəsinin ekoloji problemləri» adlı təqdimat hazırlayın.**5. «Mən hansı ekoloji problemi daha təhlükəli hesab edirəm» mövzusunda esse yazın.**

17. ƏTRAF MÜHİTİN MÜHAFİZƏSİ

*Ağacın və quşun
bu vəziyyətə
düşməsinin səbəbi
nədir?*

Ətraf mühitin çirklənməsinin nəticələri. Xarici mühitin təmizliyi canlıların normal inkişafı və sağlamlığı üçün vacibdir. Havada oksigenin miqdarı az olduqda insanın orqanizmi normal fəaliyyət göstərə bilmir. Zərərli tullantılarla çirklənmiş hava insanlarda tənəffüs yollarının və digər daxili orqanların müxtəlif xəstəliklərinə səbəb olur, insanın iş və yaradıcılıq imkanlarını da azaldır. Oksigenin yeganə mənbəyi isə yaşıl bitkilərdir. Ona görə də yaşıllığı qorumaq vacibdir.

Torpaq bizim qidalarımızın əsas mənbəyidir. Çirklənmiş torpaqda bitən bitkilər də insanın orqanizminə faydadan çox ziyan verir. Otların tərkibində zərərli maddələr toplanır və bu, ot vasitəsi ilə heyvanlara keçir. Həmin heyvanların ətindən və südündən istifadə edən insan vaxt ötdükcə yavaş-yavaş zəhərlənməyə məruz qalır. Zəhərlənmə müxtəlif xəstəliklərin və qeyri-adi canlıların əmələ gəlməsinə səbəb olur. Belə qeyri-adi canlıları elm aləmində *mutant** adlandırırlar.

Kartof

Xiyar

Çiyələk

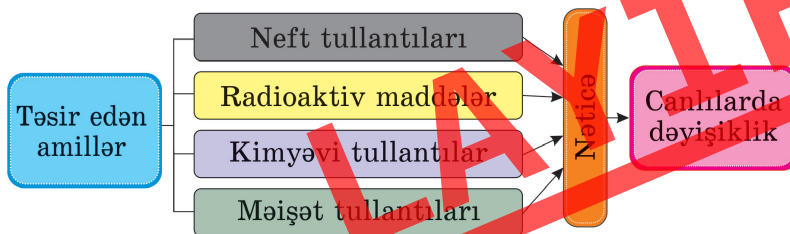

Armud

Limon

Mutant meyvə-tərəvəz

* *mutant* – dəyişiklik nəticəsində yaranan və normal tiptən fərqlənən forma

Səhvləri necə düzəltmək olar? Ətraf mühitdə ciddi ekoloji problemlər yaranmaması üçün insanlar hər hansı bir layihəni həyata keçirərkən çox diqqətli olmalıdırlar. Məsələn, istehsal müəssisələrini inşa etməzdən əvvəl onların fəaliyyəti nəticəsində ətraf mühitə dəyə biləcək ziyan barədə düşünməlidirlər. Ətraf mühitə ziyan vurmayan enerji mənbələrindən istifadəyə üstünlük verməlidirlər.

Dünyada milyonlarla insan «yaşıllar» hərəkətinə qoşulur. «Yaşıllar» meşələrin qırılmasına, yaşıllığın azalmasına qarşı mübarizə aparırlar. Onlar qırılmış meşələri bərpa etmək üçün hamını yeni meşələr və yaşıllıq zolaqları salmağa çağırırlar. Müasir dövrdə insanlar təmiz, yəni ətraf mühiti çirkləndirməyən texnologiyalar yaratmağa çalışır, təhlükəsiz enerji, yanacaq, xammal və material mənbələri axtarırlar.

Təcrübə edin

Ağacların köməyi ilə havanın təmizliyini müəyyən edin.

Bunun üçün məktəb bağ, həyətyanı sahə və yol kənarında bitmiş ağaclardan yarpaq qoparıb yapışqanlı lentin üzərinə yapışdırın. Sonra onları lentin üzərindən götürüb yerinə ağ kağız qoyun. Yarpaqların üzərinə toplanmış tozun miqdarını müqayisə edin. Bu nəyi göstərir?

İnsan necə edə bilər ki, onun fəaliyyəti təbiətə ziyan vurmasın?

Təbiəti qorumaq hamının işidir. Təbiətə vurulan ziyanla mübarizə aparmaq üçün bütün dünya ölkələri birgə səy göstərməlidir. Təbiət dövlət sərhədləri ilə bölünmür. Havanın, suyun çirklənməsi bütün dünya ölkələrinin problemidir. Ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı olan proqramların həyata keçirilməsində bütün ölkələr yaxından iştirak etməlidir. Dünya dövlətləri və yer üzündəki insanlar təbiətə qayğı ilə yanaşsa, ətraf mühitdə bir çox problemlər yaranmaz.

İNSANIN TƏBİƏTƏ TƏSİRİ

Gələcək nəsillər də havası, suyu, torpağı çirklənmiş, sərvətləri tükənmiş Yer kürəsində yaşamaq məcburiyyətində qalmaz.

Ətraf mühitə ziyan vurmayan başqa hansı enerji mənbələrindən istifadə etmək olar?

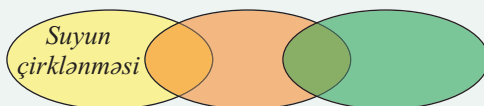
İnsanlar təbiətin qorunması üçün daha nə edə bilirlər?

Sual və tapşırıqlar: >

1. Ətraf mühiti çirkləndirən amilləri şərh edin.

1.	Su hövzələrinin çirklənməsi	
2.	Meşələrin qırılması	
3.	Torpağa gübrə verilməsi	
4.	Nəqliyyatın sayının artması	
5.	Bərk tullantılar	

2. Çirklənmiş su orqanizmə necə ziyan vura bilər? Səbəb-nəticə zəncirini dəftərində çəkib işləyin.

3. Siz həyatınızda qeyri-adi formalı meyvə-tərəvəz görmüsünüzmü? Görmüsünüzsə, onu sözlə, yaxud rəsmlə təsvir edin.

4. Zənciri necə davam etdirmək olar?

5. Dünya ölkələrinin ekoloji problemlərlə birlikdə mübarizə aparması o deməkdir ki,

- Hər ölkə öz ərazisində ekoloji problemi aradan qaldırır.*
- Bir ölkə digər ölkənin ərazisində ekoloji problemə qarşı mübarizə aparır.*
- Ölkələr birlikdə ətraf mühiti çirkəndirməmək barədə sənədlər tərtib edir və onu imzalayırlar.*

18. İQTİSADI RESURLAR

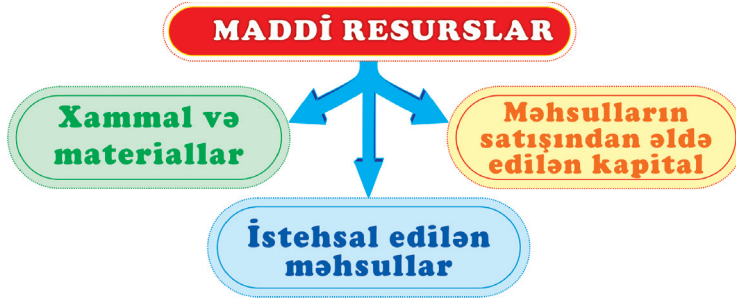
Bunlar insanlara nə üçün lazımdır?

Maddi resurslar. Hər gün çoxlu miqdarda ərzaq, geyim, məişət avadanlığı, inşaat materialları, maşın, informasiya texnologiyaları və s. istehsal edilir. Bunları istehsal etmək üçün ölkənin iqtisadi resursları olmalıdır.

Neft, qaz, müxtəlif faydalı qazıntılar, pambıq, üzüm və s. xammal məhsulları əldə edilərək emal müəssisələrində emal olunur. Bu xammaldan zavod və fabriklərdə müxtəlif məhsullar hazırlanır. Bu məhsullar bazarlarda satılır, yaxud başqa məhsullarla dəyişdirilir. Beləliklə, mal və puldan ibarət müəyyən vəsait toplanır. Bu vəsaitə «kapital» deyilir. Bütün bunlar birlikdə ölkənin maddi resurslarını təşkil edir.

Bu işləri görən: istehsal edən, əkən, becərən, satan, dəyişdirən, kapitalı toplayıb yeni istehsal sahələri yaradan işə insandır. Ona görə də insanları da iqtisadi resurslara aid edirlər.

Təbii pambıqdan olan geyimlərimiz belə yaranır.

İnsan resursları. İstehsal prosesini insan əməyi olmadan təsəvvür etmək mümkün deyil.

Uzun illər bir məhsulun istehsalı ilə məşğul olan insanlar bu müddət ərzində həmin məhsulun istehsalı ilə bağlı bilik və təcrübə toplayırlar. Onların topladığı bilik və təcrübə sayəsində məhsul daha tez və keyfiyyətli hazırlanır. Elə buna görə də

bir çox şirkətlər öz məhsullarının keyfiyyəti ilə seçilir və dünyada şöhrət qazanırlar. Məsələn, avtomobil, telefon, kompüter cihazları, bəzi qida məhsullarının istehsalı üzrə məşhur şirkətlər vardır. Alıcılar bu şirkətlərin mallarına daha çox üstünlük verirlər.

İnsan resurslarının inkişafında peşə və ixtisas təhsilinin böyük rolu vardır. Öz işinin ustası olan ixtisaslı işçinin istehsal etdiyi məhsulun keyfiyyəti yüksək olur.

Araşdırın

Hansı dünya şöhrətli şirkətləri tanıyırsınız? Müxtəlif mənbələrdən bu şirkətlər barədə əlavə məlumat əldə edin.

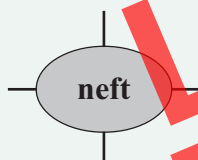
Maddi və insan resurslarının qorunması, onlardan səmərəli istifadə edilməsi vacibdir. İnsanlar təbii ehtiyatlardan istifadə zamanı itkilərə yol verməməyə, həmçinin istehsalatda çalışan insanların sağlamlığının qorunmasına, onların bilik və bacarığının daim yüksəlməsinə çalışmalıdırlar. Hər bir ölkənin inkişafı və gələcəyi onun iqtisadi resurslarından asılıdır.

Sual və tapşırıqlar:

1. Maddi resurslara aid deyil

- a) istehsal edilmiş məhsul
- b) əldə edilən kapital
- c) avtomobil və dəmir yolları

2. Dəftərinizdə neftdən maddi resursların yaranması sxemini çəkin.

3. İnsanları nə üçün iqtisadi resurslara aid edirlər? Yanlış və doğru cavabları müəyyən edin.

1.	Heç bir istehsal prosesi insan əməyi olmadan mümkün deyil.	Doğru	Yanlış
2.	İnsanlar uzun illər ərzində təcrübəyə yiyələnirlər.	Doğru	Yanlış
3.	İnsanlar təhsil alıb biliklərə yiyələnirlər.	Doğru	Yanlış
4.	İnsanlar uzun illər işləyib özləri üçün kapital əldə edirlər.	Doğru	Yanlış
5.	İnsanlar yeni texnologiyalar yaradırlar.	Doğru	Yanlış

4. «İnsan resurslarını necə inkişaf etdirməli» mövzusunda layihə hazırlayın.

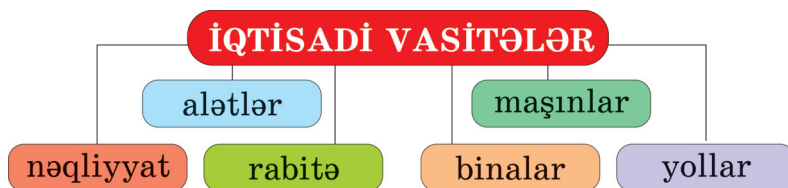
5. Dəftərinizdə Azərbaycan Respublikasının maddi resurslarını göstərən cədvəl tərtib edin.

19. İQTİSADI VASİTƏLƏR

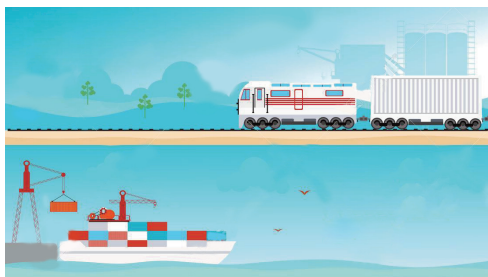
Ölkə üçün iqtisadi vasitələrin əhəmiyyəti nədir?

Yollar, binalar, zavodlar, fabriklər, rabitə, cihaz və avadanlıqlar istehsal üçün şərait yaradan vasitələrdir.

İqtisadi vasitələr istehsalda hansı işləri görür?

Yollar, nəqliyyat və binalar. Avtomobil, dəmiryolu, su və hava yolları istehsal prosesində böyük rol oynayır. Bu yollarla tikinti materialları, maşın və avadanlıq, xammal uzaq məsafələrə daşınır.

İstehsal müəssisələri xüsusi binalarda, yaxud təsərrüfat sahələrində yerləşir. Bu binalarda və təsərrüfat sahələrində istehsal üçün lazım olan şərait yaradılır. Məsələn, fermer təsərrüfatı yerləşən binada heyvan və quşların saxlanması üçün münasib temperatur, onların yemlənməsi üçün xüsusi qurğular və s. olmalıdır. Yaxud neftayırma zavodunda neft məhsullarının əldə olunması üçün borular, çənlər və s. olur.

Rabitə. Rabitənin də istehsal prosesində rolu vardır. Bütün biznes əlaqələri, uzaq məsafədən məlumatların ötürülməsi və s. roluna görə rabitə iqtisadiyyatın ən mühüm vasitələrindəndir. Bu gün insanlar evdən çıxmadan uzaq məsafələrdən, hətta başqa ölkələrdən istədikləri məhsulu çətinlik çəkmədən əldə edirlər. Bu, rabitə vasitələrinə aid olan internetin köməyi ilə mümkün olur.

İstehsal prosesində ətraf mühitə mənfi təsir edən, əhəlinin sağlamlığına ziyan vuran hadisələr də baş verə bilər. Bu cür məlumatların toplanması, şəxslənməsi və vaxtında elan edilməsi vəzifəsi də rabitə vasitələrinin üzərinə düşür.

Araşdırın

Yaşadığınız yerdə (şəhərdə, qəsəbədə, kənddə) olan iqtisadi vasitələr və onların fəaliyyəti barədə məlumat toplayın.

Cihaz və avadanlıqlar.

Əmək alətləri də iqtisadi vasitələrə aiddir. Müasir dövrdə iri istehsal sahələri, demək olar ki, avtomatlaşdırılmışdır. Yəni

keçmişdə olduğu kimi, əl əməyindən və bəsit əmək alətlərindən istifadə edilmir. İndi zavod və fabriklərdə mürəkkəb əməliyyatları dəqiqliklə yerinə yetirən maşın və cihazlardan istifadə olunur. Ona görə də istehsal prosesində iştirak edən cihaz və avadanlıqların sağlamlığa və ətraf mühitə ziyan vurmaması üçün insanlar onları daim təkmilləşdirirlər.

Sual və tapşırıqlar:

1. Biri iqtisadi vasitə deyil:

- a) *təbii qaz* b) *neftayırma zavodu* c) *neft boruları*

2. Aşağıda hansı iqtisadi vasitədən söhbət gedir?

- biznes əlaqələrinin yaradılması
- məlumatların məsafədən ötürülməsi
- radio-televiziya yayımı
- poçt xidmətlərinin göstərilməsi

3. İqtisadiyyatda nəqliyyat vasitələrinin rolunu şərh edin.

4. Aşağıdakı iqtisadi vasitələrdən hansını daha vacib hesab edirsiniz? Fikrinizi faktlarla əsaslandırın.

Yollar	
Zavod və fabriklər	
Cihaz və avadanlıqlar	

5. «Gələcəyin iqtisadi vasitələri» adlı esse yazın.

5

SAĞLAM VƏ TƏHLÜKƏSİZ HƏYAT

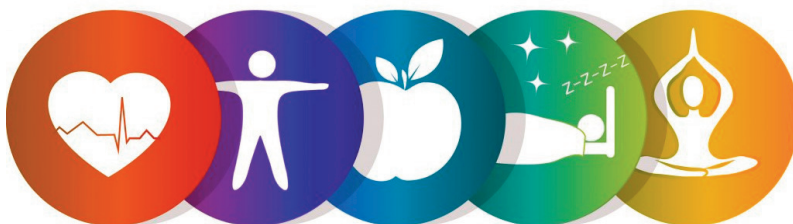
20. FİZİKİ SAĞLAMLIQ VƏ ONUN
QORUNMASI

21. OVQATIMIZ VƏ SAĞLAMLIĞIMIZ

22. PİYADA VƏ SƏRNIŞIN
MƏDƏNİYYƏTİ

23. EHTİYATLI OLAQ

24. ÖZÜMÜZÜ QORUYAQ

20. FİZİKİ SAĞLAMLIQ VƏ ONUN QORUNMASI

Səkillərdə necə həyat tərzini təsvir olunmuşdur?

Fiziki sağlamlıq. Yer üzərindəki hər bir insanın həyatı eyni dərəcədə qiymətli. Ona görə də insanlara yaşamaq, sağlamlığını qorumaq, qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək üçün normal şərait yaradılmalıdır.

Dövlət vətəndaşlarının sağlamlığını qorumaq üçün hansı tədbirləri görür?

İnsan inkişafının əsas göstəricilərinə onun sağlamlığı, təhsili, maddi rifah halı və s. aiddir. Bu göstəricilər arasında sağlamlıq birinci yerdə durur.

Fiziki sağlamlıq orqanizmin təbii halıdır. Fiziki sağlam insanın orqanizmində bütün orqan və sistemlər düzgün işləyir və inkişaf edir. Fiziki sağlamlıq insana çox yaşamaq, fəallığını itirmədən uzun ömür sürmək imkanı verir.

Sağlamlığa dövlət qayğısı. Dövlət hər bir vətəndaşın sağlam olmasına görə məsuliyyət daşıyır. Hər kəsin fiziki sağlamlığını qorumaq və tibbi yardım almaq hüququ vardır. İnsanların bu hüququnun təmin edilməsi üçün səhiyyənin bütün sahələri inkişaf etdirilir.

Dövlət vətəndaşların keyfiyyətsiz, təhlükəli ərzaq mallarından qorunması üçün tədbirlər görür. Bu məqsədlə ölkədə istehsal olunan və ölkəyə gətirilən ərzağın və digər malların tərkibinə dövlət tərəfindən nəzarət edilir. Sağlamlığa ziyan vuran məhsulların istehsalının və ölkəyə gətirilməsinin qarşısı alınır. Azərbaycan Qida Təhlükəsizliyi Agentliyi fəaliyyət göstərir.

Araşdırın

Yaşadığınız yerdə (şəhərdə, kənddə) əhəlinin sağlamlığı üçün görülən tədbirlər barədə məlumat toplayın.

Fiziki sağlamlığın əsas şərtləri. Fiziki sağlamlığını qorumaq istəyən insan özünün xəstələnməsinə imkan yaratmır.

Pintilik sağlamlığın düşmənidir. Hər bir insan gündəlik həyatında mütləq gigiyenik tələblərə əməl etməlidir. Küçədən gələn kimi əlləri yumaq, dişləri səhər və axşam fırçalamaq, tez-tez yuyunmaq, saçları, qulaqları, dırnaqları təmiz saxlamaq fiziki sağlamlığın qorunması üçün vacibdir.

İnsan yaşından asılı olmayaraq, mümkün qədər çox hərəkət etməlidir, çünki hərəkətsizlik insanın orqanizmində müxtəlif xəstəliklərin yaranmasına səbəb olur.

Sağlamlığını düşünən insan bərk acmış olsa da, orqanizm üçün ziyanlı qidaları yemir. Məsələn, yediyi buterbrodun içərisindəki ərzaqların təzəliyinə əmin olur, zərərli **aşqarlar*** qatılmış çipsilər, energetik içkilər qəbul etmir. Yuxu rejiminə əməl edir. Gecədən xeyli keçənə qədər televizora baxmır, yaxud kompüter qarşısında əyləşmir. Özünü soyuğa vermir, yoluxucu xəstəliklərdən qorunur.

«Fast food» (fəst fud) qidalarından çox istifadə etmək orqanizm üçün zərərliyədir.

Sual və tapşırıqlar:

1. Biri sağlam həyat tərzinə aid deyil.

- a) çox hərəkət etmək
- b) energetik içkilər içmək
- c) çox yeməmək

2. Nə üçün fiziki sağlamlıq insan inkişafında birinci yerdə durur? Fikrinizi nümunələrlə izah edin.

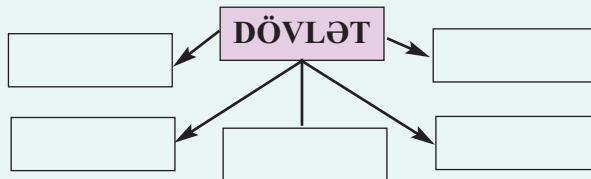
3. İnsanın fiziki sağlamlığına ziyan vuran amillərə nələri aid edə bilərsiniz?

Amillər	Vurduğu ziyan

***aşqar** – müəyyən məqsədlə bir şeyin tərkibinə qatılan maddə. Burada ərzaq məhsulunun xarab olmaması üçün onun tərkibinə qatılır. Belə aşqarlar ərzaq məhsulunu xarab olmağa qoymur, amma əvəzində orqanizmə mənfi təsir edir.

Sual və tapşırıqlar:

4. İnsanların fiziki sağlamlığının qorunmasında dövlətin üzərinə hansı vəzifələr düşür?

5. Cümləni dəftərinizə köçürüb tamamlayın.

Azərbaycan Qida Təhlükəsizliyi Agentliyinin vəzifəsi _____

21. OVQATIMIZ VƏ SAĞLAMLIĞIMIZ

Qədim spartalılar düşünürdülər ki, ölkənin əbədi yaşaması yalnız fiziki cəhətdən sağlam, möhkəm insanlardan asılıdır. Ona görə də bütün diqqət uşaqların fiziki cəhətdən möhkəm olmasına yönəldilmişdi. Spartalıların ölkənin inkişafına bu cür yanaşmaları Spartanı yox olmaqdan qurtarmadı. Sizcə, nə üçün?

Spartalılar

Müsbət və mənfi emosiyalar. İnsan hər gün müxtəlif hadisələrlə qarşılaşır. Məktəbdə, evdə, oyun meydançasında və s. yerlərdə olarkən biz müxtəlif hisslər keçiririk. Məsələn, yolda qarşılaşdığınız it sizi görən kimi bərkdən hürürsə, ondan qorxa bilərsiniz. Qorxu hissi sizi həmin itin yanından keçməməyə, yaxud ehtiyatla keçməyə məcbur edəcəkdir. Yaxud gül-çiçəkli bir bağcadan keçəndə çiçəklərə baxıb xoş duyğular keçirmək olar. Bu duyğu sizi ayaq saxlayıb gülləri seyr etməyə həvəsləndirəcək. Beləcə, hər gün qarşılaşdığımız hadisə və mənzərələr bizdə sevinc, kədər, qorxu, həyəcan, qəzəb və s. hisslər yaradır. Bu hissləri biz emosiyalarla ifadə edirik. Keçirdiyimiz hiss və duyğulardan asılı olaraq emosiyalar müsbət və mənfi olur.

Həyatınızın bir gününü gözünüzün önünə gətirin. Həmin gün baş verən hadisələr içərisində ən çox nə yadınızda qalıb? Bu hadisə baş verəndə hansı hissləri keçirdiniz?

Emosiyalarımızı necə ifadə edirik? Bütün insanlar emosiyalarını eyni cür ifadə etmirlər. Məsələn, gülməli bir tamaşaya baxanda kimisi sadəcə gülür, digəri əlini-əlinə vurub qəhqəhə çəkir, bir başqası isə yalnız gülümsəyir. Elə insan var ki, sevinərkən bərk qışqırır, hamı çevrilib təəccüblə ona baxır, yaxud, qəzəblənəndə nalayiq sözlər danışır, ətrafdakıları narahat edən hərəkətlərə yol verir.

Hər bir normal insan öz emosiyalarını idarə etməyi bacarmalıdır. O, emosiyalarını həddən artıq çılgınlıq göstərmədən, normal şəkildə ifadə etməlidir. Kədərlənəndə, sevinəndə, həyəcanlananda ətrafdakı insanları narahat edən, təəccübləndirən, bəzən də qorxudan hərəkətlərə yol verməməlidir. Emosiyalarını idarə etməyi bacaran insan həm mənəviyyatını, həm də sağlamlığını qoruyur.

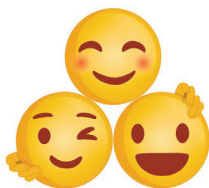
Bu şəkillərdə hansı emosiyalar ifadə olunmuşdur?

Emosiyaların sağlamlığa təsiri. Emosiyalar insanın sağlamlığına təsir göstərir. Məsələn, səhv hərəkətdən yaranan utanc hissi insanda mənfi emosiya doğurur. Bu zaman onu tər basır, yanaqları qızarır. Yaxud bərk qəzəblənəndə əl-ayağı əsir, başı ağrıyır, çünki bu zaman onun qanı damarlarında normadan artıq sürətlə hərəkət edir və qan dövrəni pozulur. Ona görə də güclü həyəcan keçirmək, nədənsə bərk qorxmaq, bərk əsəbiləşmək insanda bir çox xəstəliklərin yaranmasına səbəb olur. Mənfi emosiyalar orqanizmin yoluxucu xəstəliklərə qarşı müqavimətini də azaldır.

Müsbət emosiyalar isə əksinə insanda xoş ovqat yaradır. Hətta deyirlər ki, gülüş insanın ömrünü uzadır. Həkimlər xəstələrinə tez sağalmaq üçün xoş əhvali-ruhiyyədə olmağı, hər xırda şeyə görə əsəbiləşməməyi məsləhət görürlər. Demək, müsbət emosiyalar sağlamlıq üçün faydalı, mənfi emosiyalar isə zərərliyə.

Mənfi emosiyalardan azad olmaq bacarığı. Hər bir insan mənfi emosiyalardan uzaqlaşmağı bacarmalıdır. Bunun ən yaxşı vasitələrindən biri xoş ovqat

Emosional sağlamlığa necə nail ola bilərik?

yaradan musiqiyə qulaq asmaqdır. Səhər şən musiqi dinləyən insan günə yaxşı əhvalla başlayır. Bu, iştahı artırır, qəbul edilən qidanın həzmını yaxşılaşdırır. Gözəl melodiya insanın iş qabiliyyətini də yüksəldir. Rəsm çəkmək, rəqs etmək və ya digər yaradıcılıq növləri ilə məşğul olmaq da insanda xoş ovqat yaradır.

Mənfi emosiyalardan azad olmaqda ünsiyyətin də böyük rolu var. İnsan dərdini, sevincini kiminləsə bölüşməyə ehtiyac duyur. Atalar yaxşı demişlər: «Kədərini bölüşərsən, azalar, sevincini bölüşərsən, çoxalar!» Ətrafdakı insanlarla yaxşı münasibətdə olmaq insanda müsbət emosiya yaradır. Ona görə də insanlarla ünsiyyətdə mehriban, güləruz olmağa çalışmaq lazımdır.

Ovqatını pozulmaqdan qorumağın bir yolu da istənilən hadisədən yaxşı nəticə çıxarmaqdır. Məsələn, valideyni uşağa kompüter oyunları oynamağa icazə verməsə, uşaq bundan iki cür nəticə çıxara bilər: uşaq inciyərsə, əhvalı pozulacaq, amma inciməyib valideyninə qulaq asarsa, vaxtında dərslərini hazırlaya və başqa faydalı bir iş görə bilər.

Siz mənfi emosiyalardan xilas olmaq üçün nə edərdiniz?

Araşdırın

Musiqi dərindən bildiyiniz klassik musiqiləri tərtib etdiyiniz cədvəldə şən və kədərli olmaqla iki yerə ayırın.

1. Aşağıdakılardan biri emosiya deyil?

a) sevinc

b) iradə

c) qorxu

2. Qəzəb hissinin yaratdığı emosiyalar zəncirini dəftərinizə çəkib doldurun.

Qəzəb

Sual və tapşırıqlar:

Sual və tapşırıqlar:

3. Bu melodiylar sizdə hansı emosiyalar yaradır. Cədvəli dəftərinizdə çəkib fikrinizi nümunələrlə izah edin.

Musiqi əsəri	
1. Azərbaycan Dövlət himni	
2. Şən yolka mahnısı (mus. A.Rzayeva, söz. T.Mütəllibov)	
3. Qızıl payız mahnısı (mus. S.Rüstəmov, söz. M.Seyidzadə)	

4. Günə yaxşı əhvala başlamaq üçün siz mətndə göstərilənlərə daha nələri əlavə edə bilərsiniz. Əlavələrinizi dəftərinizdə yazın.

5. Bu hadisələrdən necə faydalana bilərsiniz? Cavablarınızı dəftərinizdə yazın.

- a) Valideyniniz sizi istirahət günü incəsənət muzeyinə aparacağına söz verib, ancaq üzürlü səbəbdən gəzinti baş tutmur.
- b) Sınıf yoldaşınız sizə oxumaq üçün maraqlı kitab gətirəcəyinə söz verib, ancaq xəstələndiyi üçün dərsə gəlmir. Siz isə onun kitabı gətirməsini səbirsizliklə gözləyirdiniz.

22. PİYADA VƏ SƏRNIŞIN MƏDƏNİYYƏTİ

Bu halda siz necə hərəkət edərdiniz?

Piyadaların məsuliyyəti. Yeraltı və yerüstü keçidləri piyadaların təhlükəsizliyi üçün tikmişlər. Adətən, belə keçidlər avtomobillərin sıx hərəkət etdiyi yollarda, dəmiryollarında tikilir. Piyadalar öz təhlükəsizliyini qorumaq üçün mütləq yeraltı və yerüstü keçidlərdən istifadə etməlidirlər. Çox təəssüf ki, bir çox piyadalar nəinki keçidlərdən istifadə etmirlər, hətta işıqforun işarələrinə də məhəl qoymurlar. Dəfələrlə təkrar olunan bu hərəkət bir gün faciə ilə nəticələnə bilər.

Yol nişanları qoyulmayan yerlərdə yolu necə keçmək lazımdır?

düzgün deyil. Yaşıl işığın yanmasını gözləmək piyada mədəniyyətinin göstəricisidir. Uzaqda olan avtomobil sürətlə gəlib çata bilər. Belə vaxtda həm sürücü, həm də piyada özlərini itirər və qəza baş verir.

Bir çox piyadalar yol keçərkən mobil telefonla danışır, yaxud qulaqcıq vasitəsilə musiqi dinləyirlər. Bu onların diqqətini yayındırır. Bu zaman piyada yaxınlaşmaqda olan avtomobili hiss etmir, nəticədə yol-nəqliyyat hadisəsi baş verir və piyadanın sağlamlığına ziyan dəyir.

Yollarda hərəkət qaydalarını göstərən nişanlar qoyulur. Piyadalar və sürücülər bu nişanları öyrənməli, onların göstərişlərinə əməl etməlidirlər.

YOL NİŞANLARI

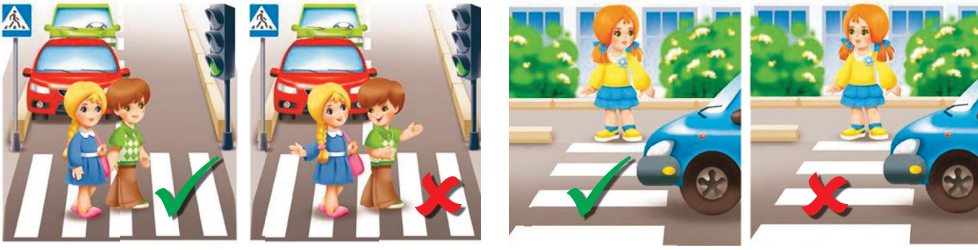
- 1) Piyada keçidi
- 2) Yeraltı piyada keçidi
- 3) Yerüstü piyada keçidi
- 4) Piyadaların hərəkəti qadağandır
- 5) Avtobusun və ya trolleybusun dayanacaq yeri
- 6) Minik taksilərinin dayanacaq yeri
- 7) Yeməxana
- 8) Polis hissəsi
- 9) İçməli su
- 10) İlk tibbi yardım məntəqəsi
- 11) Tualet
- 12) Yanacaq doldurma məntəqəsi

Sərnişinlərin məsuliyyəti. Nəqliyyat vasitələrində də davranış qaydaları vardır və bu qaydalara əməl etmək vacibdir. Avtobusdan düşəndən sonra yolu keçmək, avtobus gözləyərkən təhlükəsizlik qaydalarına əməl etmək sərnişin mədəniyyətinin göstəricisidir.

Araşdırın
Hər gün gəlib-getdiyiniz yolda qoyulan yol nişanları və onların vəzifəsi haqqında məlumat tərtib edin.

Bu qaydalar hansılardır?

Dövlət piyadalar və sərnişinlər tərəfindən yol hərəkəti qaydalarının pozulmasına görə cərimələr nəzərdə tutur.

Bu uşaqların düz və səhv hərəkətlərini izah edin.

Piyadalar

- yolu piyada keçidindən keçmədikdə;
- piyada işıqforlarına və nizamlayıcının işarələrinə əməl etmədikdə;
- yolun hərəkət hissəsinin, dəmiryol keçidinin müəyyən olunmayan yerindən keçdikdə;
- yolda yaxınlaşmaqda olan nəqliyyat vasitələrinin qarşısına qəflətən çıxdıqda;
- qırmızı və ya göy sayrışan işıq və xüsusi səs signalı qoşulmuş nəqliyyat vasitəsi yaxınlaşan zaman yolun hərəkət hissəsini tərk etmədikdə cərimə edilir.

Sərnişinlər

- nəqliyyat vasitəsinə minmə və düşmə qaydalarını pozduqda;
- təhlükəsizlik kəmərinə bağlamadıqda;
- nəqliyyat vasitəsindən bayıra hər hansı əşya atdıqda;
- sürücünü nəqliyyat vasitəsinə idarə etməkdən yayındırdıqda cərimə edilir.

Həyatı və sağlamlığı üçün məsuliyyət daşıyan hər bir insan yol hərəkəti qaydalarına əməl etməlidir. Qaydaların pozulmasına görə cərimələri ödəmək olar. Amma piyadalar düşünməlidirlər ki, qaydaları pozmaqla onlar çox dəyərli sağlamlıqlarını və həyatlarını itirə bilərlər. Bu isə heç bir məbləğlə müqayisə edilə bilməz.

Sual və tapşırıqlar:

1. Piyada keçidi harada tikilir?

- a) yalnız dəmir yollarında
- b) avtomobillərin sıx hərəkət etdiyi yollarda
- c) yalnız metro stansiyaları yaxınlığında

2. Doğru cavabı seçin.

1.	Piyada keçidi yaxınlığında mütləq işıqfor olmalıdır.	Doğru	Yanlış
2.	Piyada keçidinə yaxınlaşarkən avtomobillərə diqqət etməmək də olar, onlar dayanmalıdırlar.	Doğru	Yanlış
3.	İşıqforun sarı işığı yanan kimi piyada keçidinə daxil olmaq olar.	Doğru	Yanlış
4.	Avtomobil az olan yerlərdə də keçiddən istifadə etmək lazımdır.	Doğru	Yanlış
5.	Piyada işıqforunun yaşıl işığı yanıb sönərkən keçidə daxil olmaq olmaz.	Doğru	Yanlış

3. Yolu keçərkən telefonla danışmaq piyada üçün təhlükəli ola bilər, çünki

- a) piyadanın diqqəti telefon danışığında olduğu üçün yaxınlaşan avtomobili görməz.
- b) telefon əlindən yerə düşüb sınar.
- c) küçədə mobil telefonla danışmaq qadağandır.

4. Avtobusun qarşısından keçmək nə üçün təhlükəlidir? Ən düzgün cavab hansıdır?

- a) Avtobus hərəkətə gəlib piyadanı vura bilər.
- b) Piyada avtobusun arxasından gələn avtomobili görməyə bilər.
- c) Piyada avtobusa minən sərnəşinlərə mane ola bilər.

5. Hansında piyada və sərnəşin cərimə olunur? Cavablarınızı söyləyin və izah edin.

	Fəaliyyətlər	Cərimə olunur	Cərimə olunmur
1.	Nizamlanmayan piyada keçidindən keçdikdə		
2.	Yolu piyada keçidindən keçmədikdə		
3.	Nəqliyyat vasitəsindən bayıra zibil atdıqda		
4.	Avtomobillər üçün qırmızı işıq yanarkən piyada keçidindən keçdikdə		
5.	Hərəkət zamanı sürücüyə sual verdikdə		

23. EHTİYATLI OLAQ

Elektrik cihazları nə zaman təhlükəli olur?

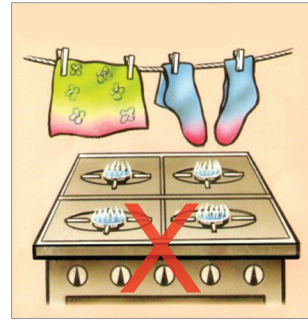

Bəzən qaz və elektrik cihazlarında yaranan nasazlıqlar qəzalara səbəb olur. İnsanların ehtiyatsızlığı üzündən də qəzalar baş verir.

Hansı qaz cihazlarını tanıyırsınız?

Qaz cihazlarından təhlükəsiz istifadə. Qaz cihazlarından istifadə edən hər kəs çox diqqətli olmalıdır. Ehtiyatsız hərəkət, diqqətsizlik güclü yanğın və partlayışlarla nəticələnə bilər.

Nasaz qaz cihazlarından istifadə etmək təhlükəlidir. Qaz pülətsindən istifadəyə başlamazdan əvvəl kranların bağlı olmasına əmin olmaq lazımdır. Qazı yandırmaq üçün yanan kibriti odluğa yaxınlaşdırmaq, o biri əllə kranın dəstəyini yüngülcə basıb burmaq lazımdır.

Mənzildə qaz iyi hiss etdikdə

Olmaz

Kibrit yandırmaq, siqaret çəkmək, elektrik cihazlarından istifadə etmək, onları şəbəkəyə qoşmaq və şəbəkədən ayırmaq

Etməlisiniz

Pəncərələri açmaq, qaz pülətsinin və qaz balonunun kranlarını, qaz cihazlarına gələn qaz xəttini bağlamaq

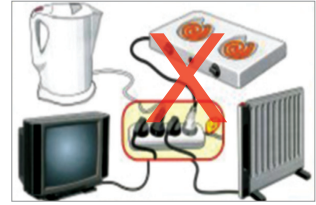
Normal halda alov sakit, rəngi isə göyümtül olur. Qaz cihazında nasazlıq olanda qaz göyümtül deyil, narıncı rəngə çalır, alov titrəyir. Belə vəziyyətdə istifadəni dayandırıb qaz xidmətinə (104) zəng vurmaq lazımdır. Yanan qaz cihazlarını heç vaxt nəzarətsiz qoymaq olmaz.

Bəzən müxtəlif səbəblərdən qaz sızması baş verir. Bu zaman mənzilin havasında çoxlu miqdarda qaz toplanır. Mənzildə və digər yerlərdə qaz qoxusu hiss

etdikdə kibrit, alışqan yandırmaq olmaz. Bu zaman elektrik cihazlarından istifadə etmək də partlayışa səbəb ola bilər. Unutmaq olmaz ki, telefon da elektrik cihazıdır. Ona görə də qaz toplanmış mənzildə telefondan istifadə təhlükəlidir. Əgər sızma qaz cihazındakı kranın açıq qalmasından əmələ gəlmişsə, onu bağlamaq, sonra dərhal qapı və pəncərələri açıb mənzili tərk etmək lazımdır. Qaz qoxusunun tamamilə çəkildiyinə əmin olmadan qaz cihazından istifadə etmək olmaz.

Elektrik cihazları ilə işləyərkən davranış qaydaları. Ütü, paltaryuyan maşın, tozsozan, fen, soyuducu, televizor, radio və s. bizim məişətdə hər gün istifadə etdiyimiz elektrik cihazlarıdır. Bu cihazlarla işləyərkən təhlükəsizlik qaydalarına əməl etmək vacibdir. Bu təhlükəsizlik qaydaları hansılardır?

Elektrik çaydanını qoşarkən çaydanda su spiralın üstünü örtməlidir. Əks-təqdirdə çaydan yana bilər. Qazanı və ya çaydanı elektrik piliəsinin üstünə qoyduqdan sonra onu yandırmaq olar.

Paltar ütüləyən zaman rezin altlığın üstündə dayanmaq lazımdır.

Ütüdən istifadə edərkən elektrik mənbəyinin sazlığı yoxlanmalıdır. Paltar ütüləyən zaman ütü çox qızdıqda onu şəbəkədən ayırmaq və soyuması üçün nəm əsgini bir neçə dəfə ütüləmək lazımdır. Qaynar ütünü qətiyyənlə su ilə soyutmaq olmaz – buxar gözü və əlləri yandırır.

Uzun müddət fasiləsiz işləyən, istilik batareyaları yanında və ya mebel içərisində quraşdırılan televizor qızma nəticəsində yangına səbəb ola bilər.

Bir çox insanlar: yol polisi, tibb işçiləri, xilasedicilər və s. sizin təhlükəsizliyiniz üçün çalışırlar. Lakin qaz və elektrik cihazları ilə diqqətli davranmasanız, yolu keçəndə ehtiyatlı olmasanız, onlar sizin təhlükəsizliyinizi qoruya bilməzlər.

Araşdırın

Son bir ildə baş vermiş, insan tələfatı ilə nəticələnən məişət qəzaları və onların yaranma səbəbləri barədə məlumat toplayın.

UNUTMAYIN!

İnternet, ilk növbədə, təhsilinizi artırmaq üçün vasitədir. İnternetdən istifadə zamanı bəzi qaydalara əməl etməsəniz, bundan ciddi ziyan çəkə bilərsiniz.

- 1) İnternetdə tanış olduğunuz insan həqiqi kimliyini gizlədə bilər. Məsələn, o sizə yazdığı kimi 10–12 yaşlı uşaq yox, yaşlı bir adam ola bilər.
- 2) İnternet vasitəsilə tanış olduğunuz insan sizinlə real həyatda görüşməyi təklif edərsə, təklifi qəbul etməzdən əvvəl mütləq valideynlərinizlə məsləhətləşin.
- 3) İnternetdə olan hər hansı məlumatı almaq üçün SMS göndərmək tələb olunursa, siz bunun üçün əvvəlcə internet istifadəçisi olan böyüklərinizlə məsləhətləşin.

İnternetdən təhlükəsiz istifadə qaydalarına daha nələri əlavə edə bilərsiniz?

DİQQƏTLİ OLUN!

Bu alətlər kəsici, dəşici və əzici xüsusiyyətlərə malikdir. Onlarla işləyərkən ehtiyatsız hərəkət etsəniz, zədə ala bilərsiniz.

Sual və tapşırıqlar:

1. Qaz pilətasından istifadəyə başlamazdan əvvəl nəyə əmin olmaq lazımdır?

- a) qaz pilətasının təmizliyinə
- b) qaz sayğacının düzgün işləməsinə
- c) qaz kranlarının bağlı olmasına

2. Düzgün davranma qaydalarını seçin.

1.	Yanan qaz cihazlarını nəzarətsiz qoymaq olmaz.	doğru	yanlış
2.	Nasaz qaz cihazlarından istifadə etmək olmaz.	doğru	yanlış
3.	Mətbəxdə yalnız qaz cihazından istifadə edilir.	doğru	yanlış
4.	Qaz iyi gələn otaqda işığı yandırmaq olmaz.	doğru	yanlış
5.	Əvvəlcə elektrik pilişəsini yandırmaq, sonra çaydanı onun üstünə qoymaq lazımdır.	doğru	yanlış
6.	Vanna otağında elektrik cihazlarından istifadə etmək olar.	doğru	yanlış

3. Cümləni dəftərinizə köçürüb tamamlayın:

Mənzildə və digər yerlərdə qaz qoxusu hiss etdikdə

4. «Mən hansı elektrik cihazlarından və necə istifadə edirəm?» mövzusunda mətn tərtib edin.

5. Kəsici, deşici və əzici xüsusiyyətləri olan alətlərlə işləmək qaydalarını hazırlayın.

İynə	
Çəngəl	
Qayçı	
Sancaq	
Bıçaq	
Çəkic	

24. ÖZÜMÜZÜ QORUYAQ

Bu cür hadisələr zamanı biz necə davranmalıyıq?

Hər bir ölkənin öz təbii iqlim şəraiti olur. Orada yaşayan canlılar həmin şəraitə öyrəşirlər.

Azərbaycanın iqlimi mülayimdir. Amma bəzən burada da sərt şaxtalar, güclü istilər və başqa təbii fəvqəladə hadisələr baş verir. Bu hadisələr zamanı davranış qaydalarını bilmək və bu qaydalara əməl etmək çox vacibdir.

Sərt şaxtalar zamanı. Yer buz bağlamışsa, sürüşməyən ayaqqabı geyinin. Sürüşməməsi üçün ayaqqabının altlığına yapışqanlı lent yapışdırmaq, altlığı qumla sürtmək olar. Ehtiyatla, tələsmədən yeriyin. Yeri-yөркən qıçlarınızı bir qədər boş saxlayın. Çalışın, əlinizdə ağır yük aparmayasınız.

Binaların qarşısından keçərkən yuxarıdan buz sırsıralarının düşə biləcəyini nəzərə alın.

Qızmar havalarda. Güclü istilər zamanı da özünüzü istivurma və günvurmada qorunmalısınız. Günün altında

durmayın. Pambıq parçadan, açıq rəngli paltar geyinin. Başa açıq gəzməyin. Sizi isti vurubsa, dərhal kölgəliyə keçin, küləyin qabağında durun, yaxud düş qəbul edin. Qurtum-qurtum çoxlu su için.

Şimşəkli havada. Şimşəkli havada bayırda gəzmək təhlükəli ola bilər. Evdə qapı-pəncərəni bağlayın. Mobil telefonla və ev telefonu ilə danışmayın: ildırım bəzən telefon xətlərinin üzərinə düşür. Televizoru, radio və digər elektrik cihazlarını söndürün. Metal əşyalardan kənar durun.

Hadisə siz bayırda olan zaman da baş verə bilər. Əgər bu zaman:

- mobil telefonunuzu söndürün.
- meşədəsinizsə, meşənin alçaq ağaclıq yerinə sığının. Hündür ağacların, xüsusilə şam, palıd və qovaq ağacının yanında gizlənməyin. Belə ağaclara ildırım düşə bilər.
- su hövzəsi sahilində dayanmayın. Sahildən kənarlaşın, hündür yerdən aşağı düşün.

– düzənlikdə və ya daldalanmağa* yer olmayan bir ərazidəsinizsə, yerə uzanmayın. Bununla bütün bədəninizi ildırımın təsiri altında qoymuş olarsınız. Dayaz bir yerdə, yarıqda, çökəklikdə oturub əllərinizlə ayaqlarınızdan tutun.

*daldalanmaq – nəyinsə arxasına çəkilib gizlənmək

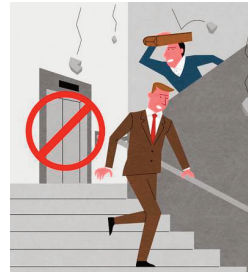
Sel və daşqın zamanı. Bəzən güclü yağışlardan sonra çayların suyu artır. Bu zaman sular daşaraq sahilə yerləşən yaşayış məntəqələrini basır. Əgər belə bir hadisə ilə üzləşmiş olsanız, özünü itirməyin. Sənədlərinizi götürüb mənzilinizi tərk edin. Suyun səviyyəsi çatmayan hündür bir yerə çıxın. Çalışın ki, suya düşməyəsınız. Kömək gələncə qədər olduğunuz

yerdə qalıb gözləyin.

Zəlzələ baş verərsə. Binanın, çilçıraqların tərpəndiyini hiss etsəniz, yuxarıdakı əşyaların düşdüyünü görsəniz, şüşə sınımasının səsinə eşitsəniz, təşvişə düşməyin. Binanı tərk etməyə çalışın (liftə minməyin, pilləkənlə enin). Binadan çıxış yaxındadırsa, dərhal açıq (təhlükəsiz) bir sahəyə çıxın. Əgər çıxış yaxın deyilsə (açıq sahəyə dərhal çıxmaq mümkün deyilsə), o zaman mütləq olduğunuz yerdə qalın. Təhlükəsiz bir yerdə uzanın.

Məsələn, iki divarın birləşdiyi küncdə, irihəcmli divanın yanında, kreslonun yanında oturun.

Bu qaydaları öyrənməklə insan çətin vəziyyətlərdən çıxar və başqalarına da kömək edə bilər.

Yaşadığınız ərazidə nisbətən tez-tez baş verən təbii fəvqəladə hadisələr və onların nəticələri barədə məlumat toplayın.

Araşdırın

SUDA TƏHLÜKƏSİZ DAVRANIŞ QAYDALARI

Təhlükəsizlik qaydalarına əməl etmədikdə çay və dənizdə bədbəxt hadisələr baş verə bilər. Ona görə də bu qaydaları hamı bilməli və onlara əməl etməlidir. Suda təhlükəsiz davranış qaydalarına aşağıdakılar daxildir:

1. Heç vaxt bələd olmadığınız göldə, dənizdə və çayda çimməyin.
2. İti axarlı, sahili sıldırım olan bataqlıqlaşmış su hövzələrindən uzaq olun.
3. Yalnız icazə verilən yerlərdə çimin.
4. Havanın temperaturu 22, suyun temperaturu 18 dərəcədən aşağıdırsa, çimmək fikrinə düşməyin.
5. Qida qəbulundan dərhal sonra suya girmək olmaz. Saat yarım, iki saat fasilə verib sonra çimin.
6. Fırtınalı havada suya girməyin.

7. Əldə düzəldilmiş vasitələrlə üzmək fikrinə düşməyin. Onlar ağırlığınız altında davam gətirməyib qırıla bilər.
8. Hava ilə doldurulmuş döşəkçələrdən istifadə edərkən sahilədən uzaqlaşmayın.
9. Suda olarkən ötüb keçən gəmi və qayıqlara yaxınlaşmayın.
10. Güclü axına qarşı üzməyin. Axınla üzərək yavaş-yavaş sahilə yaxınlaşın.
11. Əgər siz suya düşmüşünüzsə və üzməyi bacarmırsınızsa, o zaman sizə kömək gələne qədər suda arxası üstə uzanın. Qollarınızı və qıçlarınızı tam halda kənara açaraq, başınızı suyun səthində saxlayın və əzələlərinizi gərməyin. Mümkün qədər dərinədən və aramla nəfəs alın.

< Sual və tapşırıqlar:

1. Hansı təbii fəvqəladə hadisə zamanı sürüşkən olmayan ayaqqabı geyinmək lazımdır?

- a) *zəlzələ* b) *ildırım* c) *buzlaşma*

2. Hansı təbii fəvqəladə hadisə deyil?

- a) *güclü istilər* b) *subasma* c) *yol-nəqliyyat qəzası*

3. Hansa qayda zəlzələdən qorumur?

- a) *Günün altında durma!* b) *Binanı tərk etməyə çalış!*
c) *Düşə biləcək əşyalara yaxın durma!*

4. Hansı təbii fəvqəladə hadisələr zamanı düzənlik yer təhlükəli ola bilər?

Təbii fəvqəladə hadisələr	Düzənlik yer	
	Təhlükəlidir	Əsaslandırma

5. Güclü ildırım çaxması zamanı nələri etmək olmaz?

- 1) *televizoru, radio və digər elektrik cihazlarını söndürmək*
- 2) *qapı-pəncərəni, ventilyasiya dəliklərini bağlamaq*
- 3) *yaş paltarda gəzmək*
- 4) *su hövzələrinin yanında dayanmamaq*
- 5) *məşədə olduqda hündür ağacların – şam, palıd, qovaq ağacının yanında gizlənmək*
- 6) *hündür yerdən aşağı düşmək*

6. Suda təhlükəsiz davranış qaydalarını izah edin.

BURAXILIŞ MƏLUMATI

HƏYAT BİLGİSİ 5

Ümumtəhsil məktəblərinin 5-ci sinfi üçün

Həyat bilgisi fənni üzrə

DƏRSLİK

Tərtibçi heyət:

Müəllif

Gülər Ələkbər qızı Mehdiyeva

Redaktor

Bədii və texniki redaktor *Abdulla Ələkbərov*

Dizayner

Təhmasib Mehdiyev

Korrektor

Mətanət Kərimova

© Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi – qrif nömrəsi

Müəlliflik hüquqları qorunur. Xüsusi icazə olmadan bu nəşri və yaxud onun hər hansı hissəsini yenidən çap etdirmək, surətini çıxarmaq, elektron informasiya vasitələri ilə yaymaq qanuna ziddir.

Hesab-nəşriyyat həcmi ____ . Fiziki çap vərəqi 5,5.

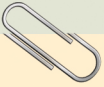
Formatı 70x100 ¹/₁₆. Səhifə sayı 88. Ofset kağızı.

Ofset çapı. Tiraj ____ . Pulsuz. Bakı— .

«Aspoligraf LTD» MMC

Bakı, AZ 1052, F.Xoyski küç., 149

PULSUZ

Əziz məktəbli!

Bu dərslik sənə Azərbaycan dövləti tərəfindən bir dərs ilində istifadə üçün verilir. O, dərs ili müddətində nəzərdə tutulmuş bilikləri qazanmaq üçün sənə etibarlı dost və yardımçı olacaq.

İnanırıq ki, sən də bu dərsliyə məhəbbətlə yanaşacaq, onu zədələnmələrdən qoruyacaq, təmiz və səliqəli saxlayacaqsan ki, növbəti dərs ilində digər məktəbli yoldaşın ondan sənə kimi rahat istifadə edə bilsin.

Sənə təhsildə uğurlar arzulayırıq!

LAYIHƏ